

Η Ελλάδα και το «ξεχασμένο» νεολιθικό παρελθόν της Ευρώπης

Κοσμάς Τουλούμης

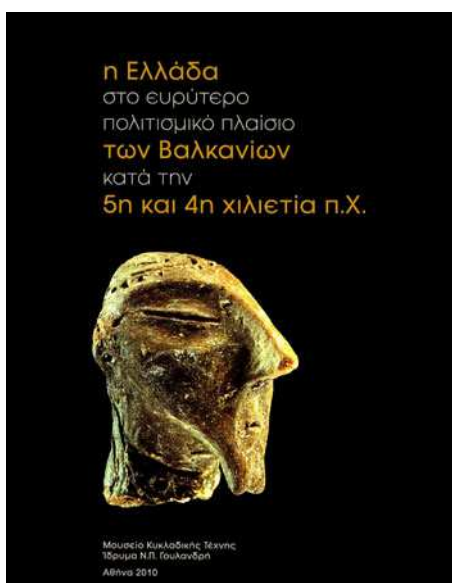
Με αφορμή την έκδοση *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5^η και 4^η χιλιετία π.Χ., Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή. Αθήνα 2010. Ν. Παπαδημητρίου (επιμ.) με συνεργασία Ζ. Τσιρτσώνη,, 124 σελίδες, 62 εικόνες.*

Με την ευκαιρία της έκθεσης «*Το ξεχασμένο παρελθόν της Ευρώπης. Η κοιλάδα του Δούναβη, 5000-3500 π.Χ...και οι σχέσεις της Ελλάδας με τα Βαλκάνια στη Νεολιθική εποχή*» που διοργανώθηκε το 2010 στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης στην Αθήνα,

Εισαγωγή

Η διοργάνωση εκθέσεων με αρχαιολογικό περιεχόμενο είναι σαφώς μια ευκαιρία να έρθει σε επαφή το ευρύτερο κοινό με την αρχαιολογική έρευνα, τα αποτελέσματα και τα συμπεράσματά της. Όταν πρόκειται, μάλιστα, για μια έκθεση που αφορά στον όχι και τόσο συχνά προβαλλόμενο νεολιθικό πολιτισμό αντιλαμβανόμαστε τη σημασία που έχει αυτή για την ευρύτερη κοινοποίηση των πορισμάτων της προϊστορικής αρχαιολογίας. Ο επιστημονικός κατάλογος που συνοδεύει, συνήθως, παρόμοιες εκθέσεις συνιστά ένα σημαντικό μέσο διάδοσης αυτών των πορισμάτων. Η ίδια η φύση, όμως, των παρόμοιων εκθέσεων και καταλόγων θέτει κάποιους περιορισμούς. Το κοινό που επισκέπτεται αυτές τις εκθέσεις και προμηθεύεται τους καταλόγους έχει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. (Stone & Molyneaux 1994, Zimmerman 2003, 7-14, Χουρμουζιάδη 2008, Black 2009, 27-103) Επαγγελματίες αρχαιολόγοι, αρχαιόφιλοι, δημοσιογράφοι, φοιτητές και μαθητές με τους συνοδούς εκπαιδευτικούς συμπεριλαμβάνονται συνήθως σε αυτό, ενώ ένα υποσύνολό τους αγοράζει ή προμηθεύεται γενικότερα το σχετικό κατάλογο. Οι διοργανωτές κάθε έκθεσης, επίσης, έχουν αποφασίσει το πώς θα αφηγηθούν την ιστορία που θέλουν να αφηγηθούν και τα νοήματα που θα προκύψουν και θα προσληφθούν από αυτή την αφήγηση.

Όταν παίρνουμε, λοιπόν, στα χέρια μας τον επιστημονικό κατάλογο μιας έκθεσης θα πρέπει να αναρωτηθούμε σε ποιους απ' όλους αυτούς που συγκροτούν το κοινό που περιγράψαμε παραπάνω θα πρέπει να απευθύνεται. Η απάντηση φαίνεται αρχικά εύκολη. Σε όλους ή ακόμα καλύτερα σε όσους θέλουν και μπορούν να τον αγοράσουν! Είναι, όμως, εμφανές, και μπορεί να το αντιληφθεί κανείς με ένα απλό ξεφύλλισμα ότι οι συγγραφείς της πλειοψηφίας των επιστημονικών καταλόγων μιας αρχαιολογικής έκθεσης

απευθύνονται, πρωτίστως, στους συναδέλφους τους και στην εγχώρια και διεθνή επιστημονική κοινότητα. Κάθε παρόμοιος επιστημονικός κατάλογος, συνακόλουθα, υπόκειται περισσότερο σε επιστημονική κρίση, παρά ελέγχεται για το αν στοχεύει στην κατατόπιση ενός ευρύτερου κοινού.

Θα πρέπει, παράλληλα, πάντα να έχουμε υπόψη μας ότι ο αρχαιολόγος δεν παράγει κείμενα στο κενό, αλλά ότι αυτά είναι προϊόντα των ήδη υπαρχόντων αντιλήψεων και πλαισίων που έχουν διαμορφωθεί από την αρχαιολογική θεωρία και ερμηνεία. Κατασκευάζει, έτσι, «αλήθειες» που εκλαμβάνονται ως «φυσικές» και «αιώνιες», ενισχυμένες, μάλιστα, πολλές φορές, από το οπλοστάσιο των θετικών επιστημών με τη χρήση στατιστικών πινάκων και γραφημάτων (Joyce 2002, 1-3).

Συμπερασματικά και χρησιμοποιώντας την ορολογία του φιλοσόφου της εκπαίδευσης B. Bernstein θα λέγαμε πως η αρχαιολογική γνώση έτσι όπως αυτή μεταφέρεται μέσω των επιστημονικών καταλόγων αρχαιολογικών εκθέσεων υφίσταται αλληπάλληλες «αναπλαισιώσεις» (recontextualizations). Με τον παραπάνω όρο εννοούμε «τις επιλογές και τις αλλαγές ή αλλοιώσεις που υφίσταται η γνώση καθώς μεταφέρεται από ένα πλαίσιο σε άλλο πλαίσιο, ανάλογα με το ποιος/-α τη μεταδίδει και σε ποιον/ -αν απευθύνεται» (Φραγκουδάκη 2000).

Ο τόμος που συνόδευε την έκθεση στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης για την Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5^η και την 4^η χιλιετία π.Χ., είναι δυνατό να προσεγγιστεί σύμφωνα με τα παραπάνω κριτήρια.

Είναι χαρακτηριστικό ότι όλοι οι παρόμοιοι αρχαιολογικοί τόμοι και κατάλογοι εκθέσεων ακολουθούν τη λογική διάρθρωσης ύλης και περιεχομένων που έχει εγκαινιαστεί από την εποχή της έκδοσης από την Εθνική Τράπεζα του πρώτου συλλογικού έργου για τη νεολιθική περίοδο στον ελληνικό χώρο (Θεοχάρης 1973). Η *Νεολιθική Ελλάς* σε επιμέλεια του Δ. Ρ. Θεοχάρη αποτέλεσε το πρότυπο για όλες τις μεταγενέστερες ανάλογες εκδόσεις. Επάνω στα χνάρια του βάδισε, άλλωστε, και η δεύτερη σημαντική συλλογική προσπάθεια για τη γνωριμία του νεολιθικού πολιτισμού με το ευρύτερο κοινό που εκδόθηκε και πάλι από το Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης με αφορμή, επίσης, μια αρχαιολογική έκθεση (Παπαθανασόπουλος 1996). Όπως επισημαίνει και ο εκ των συγγραφέων του τόμου Δ. Γραμμένος (σελ. 31) υπάρχει στενή σύνδεση αυτού του τρόπου παρουσίασης με το θεωρητικό σχήμα που διέπει τη διάρθρωση αυτών των εκθέσεων με την επιλογή της θεματικής ενότητας ως βασικού πυρήνα ανάδειξης της οποιασδήποτε συνάφειας των ευρημάτων. Τα αντικείμενα και το κειμενικό ή/και εποπτικό υλικό που τα συνοδεύει εντάσσονται, δηλαδή, σε κάποια ευρύτερη (π.χ. ταφικά έθιμα, ανταλλαγές, οργάνωση του χώρου, ιδεολογία κ.ά.) ή στενότερη (ειδώλια, κεραμική, κοσμήματα, μεταλλικά αντικείμενα κ.ά.) θεματική ενότητα.

Ο υπό συζήτηση οδηγός – κατάλογος της έκθεσης κινείται στο ίδιο πλαίσιο. Μόνο που τώρα υπάρχει και ένα δεύτερο πρότυπο. Το βιβλίο που συνόδευε την έκθεση *The Lost World of Old Europe: The Danube Valley 5000-3500 BC (Ο Χαμένος Κόσμος της Παλαιάς Ευρώπης: Η Κοιλιάδα του Δούναβη 5000-3500 π.Χ)*, η οποία οργανώθηκε από το Ινστιτούτο για τη Μελέτη του Αρχαίου Κόσμου (*Institute for the Study of Ancient World, ISAW*) του Πανεπιστημίου της Νέας Υόρκης. Ήταν το προϊόν μιας διακρατικής προέλευσης έκθεσης στην οποία συνεργάστηκε το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο της Ρουμανίας στο Βουκουρέστι και συμμετείχαν το Περιφερειακό Ιστορικό Μουσείο της Βάρνας στη Βουλγαρία και το Εθνικό Ιστορικό και Αρχαιολογικό Μουσείο της Μολδαβίας στο Τσισινάου (Anthony & Chi 2010). Η έκθεση μεταφέρθηκε στο Κυκλαδικό Μουσείο της Αθήνας και προστέθηκε σ' αυτήν η εικόνα του ελληνικού χώρου όπως απορρέει από τα αρχαιολογικά ευρήματα που χρονολογούνται στην ίδια περίοδο.

Ο τόμος, οι συγγραφείς και τα κείμενα

Ένας χάρτης με τις κυριότερες ανασκαμμένες θέσεις του ελλαδικού χώρου με κατοίκηση κατά την 5^η και 4^η χιλιετία π.Χ. ανοίγει την έκδοση που μας απασχολεί. Ο αριθμός τους εντυπωσιάζει ιδιαίτερα. Οι ανασκαμμένες, περισσότερο ή λιγότερο συστηματικά, θέσεις σε όλο τον ελληνικό χώρο είναι 219, με τη μερίδα του λέοντος (69 θέσεις) στη Μακεδονία και τη Θράκη. Ακολουθεί ο τυπικός, αλλά πολύ χρήσιμος γι' αυτές τις περιπτώσεις χρονολογικός πίνακας όπου αντιστοιχίζονται οι πιο γνωστές ανασκαμμένες και δημοσιευμένες θέσεις της Ελλάδας και της περιοχής του Δούναβη, τόσο μεταξύ τους, όσο και με τις υπάρχουσες απόλυτες χρονολογήσεις από την ακεραμική νεολιθική (7000 π.Χ.) μέχρι την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (3200 π.Χ.). Στον ίδιο πίνακα όλες οι αρχαιολογικές θέσεις εντάσσονται, παράλληλα σε χρονολογικές περιόδους σύμφωνα με την αιγαιακή, βαλκανική και ευρωπαϊκή ορολογία. Η γεωγραφική διάσταση όλων των παραπάνω αποτυπώνεται σε χάρτη που ακολουθεί τον ευρέως αποδεκτό διαχωρισμό της βαλκανικής προϊστορίας και της ανάλογης περιοχής του ποταμού Δούναβη σε «πολιτισμούς» (Διμηνίου, Καρανόβο, Βίντσα, Γκιουμέλιτσα, Κουκουτένι, Τίζα, Μπουτμίρ, Τριπόλιε κ.λ.π.) σε μια περιοχή που χαρακτηρίστηκε από την έρευνα ως «Παλαιά Ευρώπη» (Anthony & Chi 2010).

Το πρώτο κείμενο της έκδοσης είναι η «Εισαγωγή» του επιμελητή της και επιμελητή του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης. Ν. Παπαδημητρίου (σσ. 17-29). Ο συγγραφέας προσπαθεί να συγκεράσει τις πληροφορίες του οδηγού της αντίστοιχης αμερικανικής έκθεσης με τα ελληνικά δεδομένα που παρουσιάζονται στην έκθεση του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης. Είναι σαφές ότι ο Ν. Παπαδημητρίου έχει κατά νου να κατατοπίσει και τους μη ειδικούς επισκέπτες της έκθεσης για βασικά στοιχεία της νεολιθικής αρχαιολογίας. Οι αναφορές, για παράδειγμα, σε έννοιες γνωστές στην αρχαιολογική κοινότητα όπως ο νεολιθικός τρόπος ζωής ή η στρωματογραφία, η ραδιοχρονολόγηση εξυπηρετούν, προφανώς, αυτό το σκοπό.

Επιχειρεί, παράλληλα, μια διευκρίνιση όρων και εννοιών που σχετίζονται με τη νεολιθική αρχαιολογία. Προηγείται μια γενική παρουσίαση των στοιχείων που συγκροτούν τη γνώση μας γι' αυτό που η αρχαιολογική έρευνα προσδιορίζει ως «νεολιθική εποχή». Υιοθετείται η άποψη ότι η νεολιθική εποχή αποτελεί, αν εξαιρέσει κανείς την τεχνολογική πρόοδο, την απαρχή των θεμελιωδών χαρακτηριστικών του σύγχρονου τρόπου ζωής. Ακολουθεί η αναφορά σε όρους όπως «χρονολογική φάση» και «πολιτισμός» με την επισήμανση της συμβατικότητας του πρώτου για την προϊστορική αρχαιολογική έρευνα, καθώς και της σύγχρονης χρήσης του δεύτερου όχι ως «εθνολογικού», αλλά ως «μεθοδολογικού» εργαλείου.

Η παράθεση των δεδομένων της νεολιθικής στα Βαλκάνια και τη ΝΑ Ευρώπη και η ένταξη σ' αυτά των αντίστοιχων ελληνικών ολοκληρώνει την «Εισαγωγή» του τόμου. Διαπιστώνεται, παράλληλα, ότι οι «πολιτισμοί» της «Παλαιάς Ευρώπης» συνδέονται με τρία βασικά φαινόμενα που οδηγούν, λίγο ως πολύ, σε ό,τι χαρακτηρίζει την ονομαζόμενη από την έρευνα στην περιοχή αυτή χαλκολιθική περίοδο:

- α) Η μεταλλουργία αναπτύσσεται σ' όλη τη σχετική περιοχή, ταυτόχρονα, κατά την 6^η και 5^η χιλιετία π.Χ.,
- β) οι διαπολιτισμικές επαφές είναι ιδιαίτερα έντονες, ενώ
- γ) παρατηρείται μια, σχεδόν, ταυτόχρονη παρακμή στα τέλη της 5^{ης} χιλιετίας και σε ολόκληρη την 4^η χιλιετία των περισσότερων «πολιτισμών» της «Παλαιάς Ευρώπης».

Η σχέση του ελληνικού χώρου μ' όλα τα παραπάνω αξίζει, πράγματι, διερεύνησης. Οι αναμφισβήτητες έντονες αλληλεπιδράσεις μεταξύ ελληνικού και

ευρύτερου βαλκανικού χώρου συνιστούν, σύμφωνα και με τον επιμελητή του τόμου, ένα σημαντικό πεδίο έρευνας. Η διάδοση συγκεκριμένων τύπων αγγείων, η κοινή διακόσμηση ειδωλίων, οι παρόμοιοι τύποι κοσμημάτων, η λειτουργία των πρώτων μετάλλινων εργαλείων, καθώς και το τι συμβαίνει στον ελληνικό χώρο κατά την κρίσιμη 4^η χιλιετία όταν η «Παλαιά Ευρώπη» φαίνεται πως «παρακμάζει» θεωρούνται αξιοπρόσεκτοι δείκτες παρακολούθησης αυτών των αλληλεπιδράσεων, η περιγραφή και ερμηνεία των οποίων αποτελεί, άλλωστε, και τον απώτερο στόχο της έκδοσης.

Τα μετά την «Εισαγωγή» κεφάλαια του υπό συζήτηση τόμου είναι έξι και τα συγγράφουν αρχαιολόγοι που έχουν ασχοληθεί ειδικότερα με τη νεολιθική Βαλκανική και τη θέση του βόρειου ελληνικού χώρου σ' αυτή. Ο Δ. Β. Γραμμένος αναφέρεται στις νεολιθικές έρευνες, με έμφαση στη βόρεια Ελλάδα κατά τις τελευταίες δεκαετίες (σσ. 30-37). Ο Ι. Ασλάνης ασχολείται με την οργάνωση της κατοίκησης στην Ελλάδα κατά την 5^η και 4^η χιλιετία π.Χ. (σσ. 38-53). Ο R. Treuil με τα ειδώλια της περιόδου και τον τρόπο που αυτά οδηγούν στην προσέγγιση της νεολιθικής ιδεολογίας (σσ. 54-65). Η κεραμική, ως δείκτης του σύνθετου κοινωνικού και πολιτισμικού γίνεσθαι της Νεότερης Νεολιθικής στη βόρεια Ελλάδα, απασχολεί τον Κ. Κωτσάκη (σσ. 66-75). Τα δεδομένα για τη μεταλλουργία της ίδιας περιόδου στην Ελλάδα και τη ΝΑ Ευρώπη παρατίθενται και αναλύονται από τον Κ. Ζάχο (σσ. 76-91). Η Ζ. Τσιρτσώνη, τέλος, συνεργάτιδα στην επιμέλεια του τόμου, συνοψίζει τα μέχρι σήμερα ευρήματα για το τέλος της Νεολιθικής Εποχής στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια (σσ. 92-103). Ακολουθεί η βιβλιογραφία που χρησιμοποίησαν οι συγγραφείς του τόμου (σελ. 104-113) και ο κατάλογος των εκθεμάτων (σελ. 114-124).

Στο κείμενο του Δ. Γραμμένου, Επιτίμου Εφόρου Αρχαιοτήτων, συναντούμε τρεις ανασκοπήσεις. Σε δυο παραγράφους πραγματοποιείται μια πολύ σύντομη εισαγωγή σχετικά με τη θεωρία της νεολιθικής αρχαιολογικής έρευνας και τις προηγούμενες ανάλογες εκθέσεις στην Ελλάδα. Εδώ ο συγγραφέας εντάσσει και τη συζήτηση για την ισχύ της παλιάς θεωρίας του G. Childe περί της πρώιμης εμφάνισης των λεγόμενων «πρωτο-πόλεων», τις οποίες ο τελευταίος αναγνωρίζει με βάση συγκεκριμένα κριτήρια. Συνδέει δυο από αυτά, την εξειδίκευση της μεταλλοτεχνίας και τη χρήση της γραφής, με νεότερα νεολιθικά ευρήματα του ελληνικού χώρου, όπως τα χρυσά κτερίσματα της Αραβησσού Πέλλας, τον ανάλογο, ονομαζόμενο «νεολιθικό θησαυρό» του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, τα ευρήματα από το Στρόφιλα της Άνδρου και τη Φτελιά της Μυκόνου, και τα δείγματα «γραφής» από το Δισπηλιό Καστοριάς και τα Γιαννιτσά.

Η δεύτερη, σύντομη επίσης, ανασκόπηση αναφέρεται στις πρόσφατες δημοσιεύσεις – συνθέσεις των δεδομένων, ανακοινώσεις σε ελληνικά και διεθνή συνέδρια κ.λ.π – για την περίοδο που απασχολεί τον τόμο.. Ακολουθεί η τρίτη και εκτενέστερη ανασκόπηση των ανασκαφικών ερευνών των τελευταίων δεκαετιών με έμφαση στην περιοχή της βόρειας Ελλάδας. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν συστηματικές έρευνες με διεπιστημονικό χαρακτήρα όπως του Δισπηλιού στην Καστοριά, της Αυγής στην ίδια περιοχή, του Κλείτους στην Κοζάνη, των Παλιαμπέλων Κολινδρού και του Μακρύγιαλου στην Πιερία, οι νέες έρευνες στο Ντικιλί Τας της Αν. Μακεδονίας και η ελληνοβουλγαρική συνεργασία στη συνοριακή ανασκαφή του Προμαχώνα Σερρών – Τοπόλνιτσας. Η επισήμανση του συγγραφέα ότι, πλέον, η κυρίαρχη αρχαιολογική θεωρία βάσει της οποίας μελετώνται και προσεγγίζονται τα νέα ευρήματα είναι η μεταδιαδικαστική και τα ζητούμενά της - όπως, για παράδειγμα, η αναζήτηση του ατόμου και της ταυτότητάς του κατά τη νεολιθική εποχή ή η

φεμινιστική οπτική στην προϊστορία – προσφέρει τη θεωρητική πλαισίωση των πρόσφατων ερευνών.

Τα συμπεράσματα με τα οποία ο Δ. Γραμμένος ολοκληρώνει το κείμενό του είναι ενδιαφέροντα και σχετίζονται με ζητήματα που απασχολούν την έρευνα του βορειοελλαδικού και βαλκανικού χώρου τα τελευταία 30 χρόνια τουλάχιστον. Η απουσία της Αρχαιότερης Νεολιθικής στη Μακεδονία έχει αποδειχθεί σήμερα, μετά από επιφανειακές, κυρίως, αλλά και ανασκαφικές έρευνες ότι συνιστά ή τυχαίο γεγονός ή προϊόν γεωλογικών μεταβολών που έχουν αποκρύψει τα ανάλογα στρώματα. Το τέλος της νεολιθικής στην Ελλάδα εμφανίζει τα ίδια χαρακτηριστικά με τα Βαλκάνια. Έτσι, όπως σαφώς, υπονοεί και ο συγγραφέας, θα λέγαμε ότι η ονομασία της περιόδου (Νεώτερη ή Τελική Νεολιθική ή Χαλκολιθική) είναι ένα μεθοδολογικής φύσης αρχαιολογικό «ψευδοπρόβλημα» δευτερεύουσας σημασίας.

Δυο συμπεράσματα όσον αφορά στην οργάνωση και στη χρήση του χώρου είναι ενδιαφέροντα και αξίζουν προσοχής. Η παρουσία λιμναίων οικισμών, όπως του Δισπηλιού, και η ανάγκη περαιτέρω ανίχνευσής τους σε ευρύτερες περιοχές, αλλά και η διαπίστωση ότι οι επίπεδοι οικισμοί, περισσότερο (πάνω από 100 στρέμματα) ή λιγότερο εκτεταμένοι και περιβαλλόμενοι από τάφρους, κυριαρχούν σε σχέση με τις χαμηλές ή υψηλότερες τούμπες. Οι τελευταίες ερμηνεύονται από το συγγραφέα ως ένδειξη της επίμονης κατοίκησης στο συγκεκριμένο χώρο που μπορεί να έχει και στρατηγική σημασία ή ως αποτέλεσμα γεωλογικών ή μετααποθετικών, διαβρωτικών φαινομένων. Σχετικά πρόσφατα, πάντως, τονίστηκε, ότι η διαφοροποίηση τουμπών και εκτεταμένων οικισμών μπορεί να κατανοηθεί μόνο σ' ένα πολλαπλό επίπεδο (Kotsakis 1999: 74). Περιλαμβάνονται σ' αυτό τόσο οικονομικές παράμετροι όπως η πιθανή ανάπτυξη του νεολιθικού «νοικοκυριού» ως ανεξάρτητης οικονομικής μονάδας ενάντια στη συλλογικότητα της νεολιθικής κοινωνίας, όσο και ιδεολογικές όπως ο τονισμός, μέσω προεξαρχουσών στο χώρο θέσεων, όπως οι τούμπες, της φυσικής συνέχειας της κατοίκησης στο χώρο μιας συγκεκριμένης και με συγκεκριμένη κοινωνική ταυτότητα ομάδας ανθρώπων

Από τα πρώτα, ήδη, χρόνια των αρχαιολογικών ερευνών στην Ελλάδα η προσπάθεια αποκατάστασης της νεολιθικής κατοίκησης στο βορειοελλαδικό χώρο αποτελεί, σχεδόν, μια σπαζοκεφαλιά. Οι αρχαιολόγοι καταγίνονται, κυρίως, με την ταξινόμηση, σύγκριση και συσχέτιση πασαλοτρυπών με βάση τις οποίες επιχειρούν να «μαντέψουν» τους νεολιθικούς χώρους κατοίκησης. Ακόμα και η εύρεση αυτούσιων των ξύλινων πασάλων, όπως στην περίπτωση του λιμναίου οικισμού στο Δισπηλιό Καστοριάς, δεν έλυσε ολοσχερώς το πρόβλημα και η αναπαράσταση του οικισμού που δημιουργήθηκε είχε να αντιμετωπίσει πολλές, ανάλογες, προκλήσεις (Χουρμουζιάδη & Γιαγκούλης 1998). Στο κείμενο του Διευθυντή Ερευνών του Ινστιτούτου Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Ι. Ασλάνη συνοψίζονται τα δεδομένα για τη νεολιθική κατοίκηση κατά την 5^η και 4^η χιλιετία π.Χ. Ο Ι. Ασλάνης χωρίζει, κατ' αρχάς, την οψιμότερη νεολιθική σε τέσσερις περιόδους υιοθετώντας τον όρο Χαλκολιθική για τις δυο τελευταίες: Νεότερη Νεολιθική Ι (5400/5300 – 4800 π.Χ.), Νεότερη Νεολιθική ΙΙ (4800-4500 π.Χ.), Χαλκολιθική Ι ή Τελική Νεολιθική Ι (4500 – περ. 4000 π.Χ.) και Χαλκολιθική ΙΙ ((4000-3200 π.Χ.).

Με άξονα την παραπάνω χρονολογική διαίρεση επιχειρείται και η παρουσίαση των αρχαιολογικών δεδομένων του ελληνικού χώρου. Ξεχωρίζουν, ανάμεσά τους, τα νέα ευρήματα της πρώτης περιόδου από τις ανασκαφές στη Μακεδονία. Το διώροφο κτίσμα από την ελληνοβουλγαρική ανασκαφή στον Προμαχώνα / Τοπόλνιτσα, σχεδιαστική απεικόνιση του οποίου περιλαμβάνεται στο υπό συζήτηση κείμενο, είναι ένα από αυτά. Το μέγεθός του, 12 X 4μ., και τα

ενδιαφέροντα ευρήματα στο εσωτερικό του, όπως πήλινα βουκράνια και ομοιώματα οικιών, θεωρούνται από τον Ι. Ασλάνη ως χαρακτηριστικά κοινοτικού κτίσματος. Η γραπτή ή εγχάρακτη διακόσμηση που εντοπίστηκε στην ανωδομή σπιτιού στον Κλείτο Κοζάνης, φωτογραφία της οποίας παρατίθεται επίσης στο κείμενο, προσδίδει νέες διαστάσεις στην αντίληψή μας για τις οικίες της περιόδου. Επισημαίνεται, επίσης, η σπουδαιότητα του λιμναίου οικισμού στο Δισπηλιό, αλλά και η σημασία της αναπαράστασης της χωροοργάνωσής του μέσα από τις πασσαλόπηκτες εξέδρες και τις λιμναίες ή αμφίβιες καλύβες του.

Η παρουσία περιβόλων ή τάφρων γύρω από τους οικισμούς, η πρόιμη μεταλλουργική δραστηριότητα στον Προμαχώνα Σερρών και στους Σιταγρούς Ι στην περιοχή της Δράμας, καθώς και τα πήλινα αγγεία με γωνιώδες περίγραμμα θεωρούνται από το συγγραφέα ως ενδείξεις μετάβασης στην προηγμένη τεχνολογικά επόμενη περίοδο.

Στην παράθεση των δεδομένων για τη Νεότερη Νεολιθική II ο τόνος του συγγραφέα της ενότητας αυτής γίνεται πιο προσωπικός. Η άποψή του, ακολουθώντας τα συμπεράσματα του πρώτου ανασκαφέα των αρχών του αιώνα Χ. Τσουντα, για τον οχυρωματικό χαρακτήρα των έξι λιθόκτιστων περιβόλων του Διμηνιού, επανέρχεται στο προσκήνιο. Η αντίθεσή του με τη βασισμένη στην πεποίθηση για τον νεολιθικό τρόπο παραγωγής και τον μη αυστηρά ιεραρχημένο νεολιθικό κοινωνικό σχηματισμό κλασική, πια, ερμηνεία που διατύπωσε το 1979 στο *Νεολιθικό Διμήνι* ο ανασκαφέας του Γ.Χ. Χουρμουζιάδης – η οποία αναφέρεται στη χωροοργανωτική διάσταση των περιβόλων του οικισμού που ορίζουν διαφορετικές θέσεις οικοτεχνικής δραστηριότητας - παραμένει. Για τον Ι. Ασλάνη τα δεδομένα για τα τεχνολογικά επιτεύγματα της νεολιθικής, όπως η ανάπτυξη της μεταλλουργίας, οδηγούν σε συμπεράσματα για επιθυμία ελέγχου των πρώτων υλών, συνεπώς και για «φτωχούς» και «πλούσιους» οικισμούς που, ενδεχομένως, συγκρούονταν μεταξύ τους (σελ. 47). Θεωρεί, επίσης, ότι στη ΝΝ II διαμορφώνεται ένα αμυντικό σύστημα ζευγαρωτών περιβόλων που περικλείουν πυκνοδομημένους οικισμούς, το οποίο και εξαπλώνεται, (εννοώντας προφανώς ότι στον ελληνικό χώρο επινοήθηκε;) στην υπόλοιπη ΝΑ Ευρώπη, σε περιοχές όπως η Βουλγαρία (σελ. 51) .

Θα πρέπει να προστεθεί, πάντως, εδώ και η διαφορετική αντιμετώπιση του ίδιου θέματος από άλλους ερευνητές. Η χρήση των νεολιθικών περιβόλων για υποδήλωση του φυσικού ή συμβολικού ελέγχου ενός οικισμού ή τμήματός του (Andreou, Fotiadis & Kotsakis 1996, 543) ή ο τονισμός μέσω αυτών του ύψους του γηλόφου του Διμηνιού για να δηλωθεί έτσι έμφαση στη διάρκεια του οικισμού και στο παρελθόν των κατοίκων του με την ταυτόχρονη υποδήλωση της παρουσίας του σε περίοπτη θέση ώστε να λειτουργεί υποβλητικά και να αποτελεί σημείο αναφοράς για τους κατοίκους της ευρύτερης περιοχής διαμορφώνοντας νέα κοινωνικά και πολιτισμικά τοπία (Κωτσάκης 1996, 55-56, δεξ, επίσης, και στον υπό συζήτηση τόμο σελ. 66)), δείχνουν πόσο παράγοντες ακόμα θα μπορούσαν να ληφθούν υπόψη για την ερμηνεία αυτών των περιβόλων. Η παραπάνω συζήτηση αποτελεί ταυτόχρονα ένα καλό παράδειγμα για το πώς η αρχαιολογική ερμηνεία υπόκειται στις προϋπάρχουσες θεωρητικές αρχές των αρχαιολόγων που ερμηνεύουν. Ανάλογα, δηλαδή, με τη διαφορετική θεωρητική αφετηρία οι περιβόλοι ερμηνεύονται και διαφορετικά. Εντάσσονται, συνεπώς, και προσεγγίζονται είτε υπό το πρίσμα της μορφής του τρόπου παραγωγής, της κοινωνικής δομής και του κοινωνικού σχηματισμού, ή εντοπίζεται, αναγκαστικά, το πεδίο συγκρούσεων στο οποίο παραπέμπουν, μετά την αυτόματη - βασισμένη στο «φυσιολογικό» και το «οφθαλμοφανές» - ταύτισή τους ως κατασκευών με οχυρωματικό χαρακτήρα, ή,

τέλος, αντιμετωπίζονται ως συμβολικοί δείκτες κοινωνικών υποκειμένων και ταυτοτήτων σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο.

Η χαλκολιθική αποτελεί για τον συγγραφέα μια περίοδο κατά την οποία αρχίζει να ξεθωριάζει η οικιστική και τεχνολογική ευμάρεια της Νεότερης Νεολιθικής. Οι οικισμοί μειώνονται σε αριθμό και μέγεθος, και ιδρύονται, τελικά, σε φυσικά οχυρωμένες θέσεις μοιάζοντας περισσότερο με αγροικίες. Επισημαίνεται, όμως, η διαρκής και εντατική χρήση των σπηλαίων τόσο ως βοηθητικών χώρων, όσο και ως χώρων κατοίκησης. Οι νεότερες έρευνες στη Θεσσαλία, παράλληλα, ανέδειξαν μια ενδιαφέρουσα θέση του τέλους της 4^{ης} π.Χ. χιλιετίας. Ο Ι. Ασλάνης την τοποθετεί ανάμεσα στη χαλκολιθική και την Πρώιμη Εποχή Χαλκού. Πρόκειται για τον παραλίμνιο οικισμό στην Παλιόσκαλα της λίμνης Κάρλας στη Θεσσαλία. Οι λίθινοι περίβολοι και η κάτοψή του, φωτογραφία της οποίας παρατίθεται στο κείμενο, που θυμίζει την οργάνωση του χώρου στο γνωστό Διμήνι, προκαλεί αναμφίβολα ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Τα ανθρωπόμορφα ειδώλια και η ιδεολογία της Νεότερης και Τελικής Νεολιθικής περιόδου αναλύονται με έναν ευσύνοπτο, αλλά, πραγματικά, διεξοδικό ως προς τη στοχοθεσία του τρόπο στο κείμενο του Ομότιμου Καθηγητή Αιγαιακής Προϊστορίας στο Πανεπιστήμιο Paris I, R. Treuil. Βαθύς γνώστης της βαλκανικής προϊστορίας ο R. Treuil συνοψίζει τα νεότερα δεδομένα της έρευνας τα σχετικά με το θέμα του, παραθέτει και σχολιάζει τις μέχρι σήμερα ερμηνείες που αφορούν τη χρήση των νεολιθικών ειδωλίων και καταθέτει, στο τέλος, τα συμπεράσματά του αναφερόμενος και στις προοπτικές που διανοίγονται όσον αφορά την περαιτέρω μελέτη αυτού του ιδιαίτερου αρχαιολογικού υλικού.

Το κείμενο ξεκινά με μια πολιτικού χαρακτήρα διαπίστωση, η οποία αναδεικνύει τόσο τη σχέση, γενικότερα, της αρχαιολογίας με την πολιτική, όσο και τη στενή σύνδεση της μελέτης της Βαλκανικής προϊστορίας με την ιστορική μοίρα των Βαλκανίων. Αποδίδει την απουσία οποιουδήποτε πνεύματος αρχαιολογικής συνεργασίας μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στην αμοιβαία καχυποψία ανάμεσα στους αντίπαλους, πολιτικά, συνασπισμούς κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου. Ο R. Treuil θεωρεί ότι δυο είναι τα κομβικά σημεία για την εξέλιξη της αρχαιολογικής έρευνας προς την κατεύθυνση της συγκριτικής και συνολικής μελέτης των βαλκανικών προϊστορικών ευρημάτων: η κατάρρευση των σοσιαλιστικών καθεστώτων και η ανάπτυξη στην Ελλάδα της αρχαιολογικής έρευνας στη Μακεδονία και στη Θράκη.

Καταλήγει, έτσι, στο συμπέρασμα ότι, σύμφωνα με τις σύγχρονες έρευνες, τα αρχαιολογικά ευρήματα υποδεικνύουν την ύπαρξη μιας μεγάλης βαλκανικής νεολιθικής «οικογένειας», που ζούσε παρά τις τοπικές διαφοροποιήσεις με τον ίδιο τρόπο και η οποία κάτω από τις σημερινές πολιτικές και ερευνητικές συνθήκες βαδίζει προς την προσέγγιση της αρχικής της μορφής, δηλαδή προς την επανένωσή της με διάμεσο την αρχαιολογία. Σ' αυτή τη βαλκανική αρχική «ενότητα», όμως, και τη σχέση της με την «προϊστορική Ευρώπη» θα επανέλθουμε στον επίλογο, στο τέλος του κειμένου μας.

Η εικόνα του ομοιώματος σπιτιού με τα οκτώ ειδώλια στο εσωτερικό του από την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου Τρικάλων συμβολική, ίσως, απόδοση μιας «ενωμένης» νεολιθικής οικογένειας της αρχής της Νεότερης Νεολιθικής (5400/5300 – 4800 π.Χ.) αποτελεί την εισαγωγική προμετωπίδα του κειμένου του R. Treuil (σελ. 54). Στο κυρίως μέρος του κειμένου τα ανθρωπόμορφα, ανδρικά και γυναικεία, ειδώλια της Βαλκανικής χωρίζονται σε δυο κατηγορίες, τις οποίες ο συγγραφέας προτιμά να αποκαλεί «τάσεις» παρά «τύπους». Και στις δυο «τάσεις» συναντώνται ειδώλια διακοσμημένα με γραπτή ή εγχάρακτη, όμοια με αυτή των αγγείων, διακόσμηση. Ο

συγγραφέας καταγράφει την αδυναμία διατύπωσης μιας γενικής ερμηνείας της διακόσμησης των ειδωλίων, θεωρώντας ότι πρέπει να συσχετίζεται με την κάθε φορά χρήση τους.

Η «φυσιοκρατική» περιλαμβάνει εκείνα που δίνουν την εντύπωση όρθιας στάσης και έχουν διακριτά χαρακτηριστικά προσώπου, σώματος και φύλου. Στην ίδια «τάση» εντάσσονται και οι πήλινες, καθιστές ανδρικές και γυναικείες μορφές, ανάμεσά τους οι περίφημοι «στοχαστές», λόγω της χαρακτηριστικής θέσης των χεριών τους, από την Καρδίτσα και από την Τσερναβόντα της Ρουμανίας ή η, επίσης γνωστή, «κουροτρόφος» από το Σέσκλο. Ο R. Treuil θεωρεί καθιστή, επίσης, μορφή, το ανδρικό ειδώλιο που βρέθηκε το 2000 στο Δισπηλιό Καστοριάς, παρά το ότι οι διαμπερείς οπές που υπάρχουν στους ώμους, στη μέση, στην πλάτη και στην άκρη των γονάτων του, όπου και τελειώνουν τα πόδια του, οδήγησαν στην υπόθεση ότι προοριζόταν για ανάρτηση (Χουρμουζιάδης 2002, 256).

Στη «σχηματική» τάση κατατάσσονται όλες εκείνες οι μορφές στις οποίες δε δηλώνεται το φύλο. Απαντούν συχνότερα στην Κρήτη και στις Κυκλάδες, παρά στη Θεσσαλία και στη βόρεια Ελλάδα. Περιλαμβάνουν πήλινα, αλλά και μαρμάρινα, ακόμα και οστέινα ειδώλια (εικονιζόμενο παράδειγμα περιάπτου, ύψους 4.2 εκατοστών, από το Δισπηλιό, εικ. 4-10, σελ. 61), «ακρόλιθα», πήλινα σώματα, δηλαδή, με οπή στην κορυφή για την ένθεση επιμήκους λίθινου σχηματικού κεφαλιού, πήλινα σταυρόσχημα αλλά και μαρμάρινα σχηματικά με υποδήλωση του γυναικείου φύλου, όπως ένα εικονιζόμενο παράδειγμα (εικ. 4-7, σελ. 60) από το Μακρύγιαλο Πιερίας, τα οποία και μοιάζουν προδρομικές μορφές των γνωστών πρωτοκυκλαδικών ειδωλίων της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού.

Η κριτική των ερμηνειών που έχουν διατυπωθεί για τη σημασία της νεολιθικής ανθρωπόμορφης ειδωλοπλαστικής καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του κειμένου του R. Treuil. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι μπορεί, επίσης, κανείς να παρακολουθήσει, παράλληλα με την διαπραγμάτευση των διάφορων ερμηνειών, τον τρόπο με τον οποίο συνδέονται αυτές με θεωρητικές προσεγγίσεις και αρχαιολογικές σχολές σκέψης. Ο συγγραφέας επικεντρώνοντας την προσπάθεια ερμηνείας των ειδωλίων στη λειτουργία μέσα από τη χρήση τους και όχι σε α priori υποθέσεις απορρίπτει εξ αρχής την οποιαδήποτε συσχέτισή τους με την τέχνη και την πρωτογλυπτική που αποδίδει στη γερμανική σχολή σκέψης. Εξετάζει, κατόπιν, κριτικά τις τρεις κυριότερες ερμηνείες που έχουν διατυπωθεί μέχρι σήμερα. Τα ανθρωπόμορφα ειδώλια απεικονίζουν μητέρες – θεές, ήταν παιχνίδια ή αποτελούσαν μέσα επικοινωνίας και υποδήλωναν νοήματα και συμβολισμούς που εξέφραζαν τη ζωή της νεολιθικής κοινότητας και τους ανθρώπους της σε όλες τους τις εκφάνσεις;

Η θεωρία περί μητέρων – θεών, ότι τα ειδώλια, δηλαδή, είχαν, θρησκευτική σημασία έχει, όπως σημειώνεται, βαθιές ρίζες στην ανθρωπολογική σκέψη των αρχών του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αι. Ξεκινώντας από τις απόψεις του γνωστού ανθρωπολόγου J. Frazer και φτάνοντας μέχρι τις διαπιστώσεις αρχαιολόγων όπως της Αμερικανίδα M. Gimbutas - η οποία συνέβαλε και τα μέγιστα στη θεμελίωση της «Παλαιάς Ευρώπης» που συζητούμε εδώ - και του Γάλλου J. Cauvin - ο οποίος συνέδεσε την αρχή της γεωργίας με μια προηγηθείσα «επανάσταση των συμβόλων» στην εύφορη ημισέληνο ενδείξεις της οποίας είναι τα ειδώλια - ο R. Treuil παραθέτει και αντικρούει τα επιχειρήματα αυτής της άποψης. Τα νεολιθικά ειδώλια που βρίσκονται στις ανασκαφές δεν είναι πλέον μόνο γυναικεία με τονισμένα τα γενετήσια χαρακτηριστικά, απεικονίζοντας, συνεπώς, «θεές της γονιμότητας» αλλά και ανδρικά και άφυλα και ανδρόγυνα. Η εύρεση, παράλληλα, των περισσότερων ειδωλίων στα Βαλκάνια σε οικιακού χαρακτήρα συμφοραζόμενα δε στοιχειοθετεί το χαρακτηρισμό ανάλογων χώρων ως «ιερών». Θεωρεί, λοιπόν, ότι η

θηρσκευτική τους χρήση δε στηρίζεται πουθενά παρά μόνο σε μια θεωρητική αποδοχή και δεν μπορεί να υποστηριχτεί με αδιαμφισβήτητο τρόπο.

Ο χαρακτηρισμός των ειδωλίων ως παιδικών παιχνιδιών έχει τις ρίζες του σε ανάλογες απόψεις του γνωστού ανασκαφέα της Αιγύπτου F. Petrie στα τέλη του 19^{ου} αι. και φτάνει μέχρι ανάλογες διαπιστώσεις του P.Ucko, στα τέλη της δεκαετίας του 1960 για την Κρήτη. Βασίζεται κυρίως στη μικρογραφική διάσταση της ανθρωπόμορφης ειδωλοπλαστικής, στην παρουσία και ζωϊκών μορφών, αλλά και στα μικρογραφικά, επίσης, ομοιώματα οικιών, επίπλων και αγγείων που συναντώνται συχνά στο αρχαιολογικό υλικό. Κατ' αναλογία με εθνογραφικά παράλληλα που τονίζουν τη χρήση των ειδωλίων προς διασκέδαση και τα σύγχρονα παιχνίδια, όπου οι απεικονίσεις της γυναικείας μορφής κυριαρχούν, οι θιασώτες αυτής της άποψης υποστηρίζουν ότι μέσω των ειδωλίων τα παιδιά μιμούνται τον κόσμο των μεγάλων. Ο συγγραφέας παρότι θεωρεί πιο πειστική αυτή την άποψη σε σχέση με τη θρησκευτική ερμηνεία, σημειώνει εντούτοις ότι μπορεί η έρευνα να ξεγελιέται από την τάση της να προσεγγίζει μονοσήμαντα τα αντικείμενα ως μιας λειτουργίας, ενώ αυτά μπορεί να έχουν πολλαπλές χρήσεις και λειτουργίες ανάλογα με την κάθε φορά περίπτωση επικοινωνίας.

Τα ειδώλια ερμηνεύονται ως μέσα επικοινωνίας από ένα σύνολο προσεγγίσεων που διατυπώθηκαν από τη δεκαετία του 1970 και εξής. Ο Γ. Χ. Χουρμουζιάδης ήταν ο πρώτος μελετητής που το 1973 τα αντιμετώπισε ως ένα είδος ιδεογραφικών συμβόλων στο πλαίσιο μιας «πρωτογραφής». Τα τελευταία δέκα χρόνια η συσχέτιση των ειδωλίων με μέσα επικοινωνίας γνωρίζει μεγάλη άνθηση. Ο R. Treuil αναφέρεται στις θεωρίες αρκετών αρχαιολόγων που κινούνται προς αυτήν την κατεύθυνση.

Ο P. Biehl τα εντάσσει σ' ένα συμβολικό σύστημα επικοινωνίας όπου λειτουργούν ως τα εργαλεία των κοινωνικών και τελετουργικών πρακτικών του νεολιθικού ανθρώπου από τη γέννηση μέχρι το θάνατό του. Σηματοδοτούν έτσι τις σπουδαιότερες στιγμές του, καλύπτοντας διαφορετικούς κάθε φορά ρόλους. Η «λατρεία της καταστροφής», όμως, που ευαγγελίζεται ο P. Biehl, η άποψη δηλαδή ότι θραύονται εσκεμμένα σε κάποια σημεία - ακολουθώντας τη δημοφιλή σήμερα άποψη περί "fragmentation" (σκόπιμης καταστροφής αντικειμένων) που διατύπωσε πρώτος ο J. Charman - στο πλαίσιο κάποιας τελετουργίας κατά την οποία αλλάζουν χρήση, απορρίπτεται από τον R. Treuil ως μη αληθοφανής.

Ο D. Bailey πιστεύει πως τα ειδώλια ενεργούν στο υποσυνείδητο των απλών νεολιθικών ανθρώπων εδραιώνοντας, σ' έναν κόσμο μειωμένης κλίμακας, πεποιθήσεις και κοινά ιδεώδη που ενισχύουν την κοινότητα. Συνιστούν τρόπο έκφρασης της ατομικής και συλλογικής ταυτότητας στο πλαίσιο της νεολιθικής κοινότητας μια υλική μετάφραση της συνεχούς «διαπραγμάτευσης» του ανθρώπου με το περιβάλλον και την κοινωνία του. Στο ίδιο πλαίσιο ο S. Hansen τα αντιμετωπίζει ως στοιχεία μιας μεθόδου δόμησης της σκέψης καλύπτοντας διαφορετικές χρήσεις από μνημοτεχνικά μέσα μέχρι σύμβολα της γέννησης και του θανάτου, ενώ η «αρχαιολογία του φύλου», τα εκλαμβάνει ως απεικονίσεις της φυλετικής ταυτότητας, του ίδιου του φύλου και όχι του ενός ή του άλλου φύλου με στόχο τη διαμόρφωση ατομικής ταυτότητας, άποψη που ο R. Treuil θεωρεί αναχρονιστική (σελ. 63).

Φαίνεται, πάντως, πως ο συγγραφέας αντιμετωπίζει όλες τις παραπάνω θεωρίες ως a priori «μηχανική αναπροσαρμογή στην αρχαιολογία των τελευταίων τάσεων της σύγχρονης κοινωνιολογίας». Πιστεύει στις πολλαπλές χρήσεις των ειδωλίων και φέρνει ως παράδειγμα τις εθνογραφικές καταγραφές χρήσης ειδωλίων από παιχνίδια μέχρι αντικείμενα που εκπαιδεύουν και συμμετέχουν σε τελετές

μύησης, ή υπενθυμίζουν και τιμούν τη μνήμη προγόνων και σημαντικών για την κοινότητα ιστορικών ή μυθολογικών γεγονότων.

Η τελική του πρόταση καλεί σε μια επιστροφή στα ίδια τα αντικείμενα μέσα από δυο ερευνητικούς άξονες: τη μελέτη των πλαισίων εύρεσής τους και τη λεπτομερή μελέτη των ίδιων των αντικειμένων. Ο προσδιορισμός των χώρων εύρεσης –οικιακά πλαίσια, λάκκοι απορριμμάτων ή νεκροταφεία – στην πρώτη περίπτωση, καθώς και η διερεύνηση της κατασκευής τους, η λεπτομερέστερη αναγνώριση και κατάταξη των ειδών τους σε πολλαπλές ομάδες χρήσης και η απόλυτη διευκρίνιση της στάσης τους, συνιστούν σημαντικές ερευνητικές προοπτικές. Το στάδιο προσδιορισμού της κατηγορίας των ειδωλίων και η κατανόηση της πρακτικής τους χρήσης, πρέπει, συμπερασματικά κατά τον R. Treuil, να προηγούνται των ερμηνειών. Θα πρέπει, όμως, εδώ, να αναρωτηθούμε αν οποιαδήποτε κατηγοριοποίηση και αναγνώριση πρακτικής χρήσης μπορεί να ξεφύγει από το θεωρητικό υπόβαθρο του ερευνητή αρχαιολόγου, αφού βάσει αυτού κατηγοριοποιεί και αναγνωρίζει πρακτικές χρήσης.

Η κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής στη Βόρεια Ελλάδα αναλύεται από τον Κ. Κωτσάκη, καθηγητή στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο και κατεξοχήν ειδικό σ' αυτό το θέμα αρχαιολόγο. Το κείμενό του μπορεί να χωριστεί, αξιοποιώντας και τους επιμέρους τίτλους που χρησιμοποιεί ο ίδιος σε τέσσερα μέρη. Προηγείται η θεωρητική θεμελίωση της μελέτης της κεραμικής και η συσχέτισή της με τις νεότερες έρευνες για το χαρακτήρα της Νεότερης Νεολιθικής στη Μακεδονία και ακολουθούν οι αναφορές στην τεχνολογία της νεολιθικής κεραμικής, στις κεραμικές κατηγορίες που έχουν συγκροτήσει οι αρχαιολόγοι και στο ρόλο που αυτή διαδραματίζει στις κοινωνίες της Νεότερης Νεολιθικής.

Στο πρώτο μέρος τίθενται οι βάσεις πάνω στις οποίες στηρίζονται οι σύγχρονες μελέτες για την κεραμική. Ο συγγραφέας τονίζει εμφατικά ότι η κεραμική και η αλλαγή στην τυπολογία των αγγείων, ύστερα μάλιστα και από την επανάσταση της ραδιοχρονολόγησης, δεν μπορεί να αποτελεί αποκλειστικά χρονολογικό δείκτη. Θεωρεί ότι είχε κοινωνική σημασία και μάλιστα, ακολουθώντας σαφώς τις μεταδιαδικαστικές προσεγγίσεις, όχι ως ένδειξη πολιτιστικών επαφών και πληθυσμιακών μετακινήσεων, αλλά, «χωρίς να παραγνωρίζει την πολυπλοκότητα του φαινομένου και τις δυσκολίες του εγχειρήματος» ως «άμεση εκδήλωση της ταυτότητας των νεολιθικών ανθρώπων» (σελ. 67). Η αξία της ενδελεχούς γνωριμίας του αρχαιολόγου με την πρωτογενή μαρτυρία τονίζεται και εδώ, όπως και στο κείμενο του R. Treuil παραπάνω, με την επισήμανση ότι η μελέτη της τεχνολογίας της κεραμικής μπορεί να αποκαλύψει όλες τις αφανείς στη συμβατική αρχαιολογική έρευνα κοινωνικές διαστάσεις αυτής της πρακτικής.

Η κεραμική συνδέεται με τα ευρύτερα δεδομένα για τη Νεότερη Νεολιθική. Στην καλύτερα ερευνημένη περιοχή της Θεσσαλίας παρατηρείται αύξηση του πληθυσμού και εντατικοποίηση των σχέσεων των οικισμών. Οι τελευταίοι παρουσιάζουν κοινά χωροταξικά στοιχεία, π.χ. οργανωμένα οικήματα και περιβόλους ή τάφρους, και έχουν τη μορφή τούμπας, γεγονός που ο Κ. Κωτσάκης συνδέει με την εμφάνιση του «νοικοκυριού» ως νέας μορφής κοινωνικής οργάνωσης και του «οικήματος» ως αρχιτεκτονικής έκφρασης αυτής της οργάνωσης. Στη Μακεδονία, αντίθετα, υπάρχει μια πολυμορφία χωροταξικής διάταξης και οργάνωσης των οικισμών κυμαινόμενη από την ύπαρξη αραιά τοποθετημένων υπόσκαφων λακκοειδών οικημάτων που περιβάλλονται από τάφρο (π.χ. Μακρύγιαλος Πιερίας) ή απλώνονται στο χώρο (π.χ. Σταυρούπολη Θεσσαλονίκης) μέχρι τετράπλευρα σπίτια που περικλείονται από διπλούς λίθινους περιβόλους (π.χ. Παλιάμπελα Πιερίας) ή

είναι παραλληλόγραμμα και πυκνά τοποθετημένα (π.χ. Ντικιλί Τας στην αν. Μακεδονία).

Ο συγγραφέας θεωρεί, πάντως, δεδομένη την παρουσία και στη μια και στην άλλη περίπτωση ενός πυκνού, τόσο ενδοκοινοτικού όσο και διακοινοτικού, δικτύου επικοινωνιών. Ως αποδεικτικά στοιχεία της ύπαρξης αυτού του δικτύου παραθέτει τον καρπαθιακό οψιανό που βρέθηκε στο Μάνδαλο των Γιαννιτσών, τα αντικείμενα από το γνωστό όστρεο *Spondylus Gaederopus* με μεγάλη διάδοση στα Βαλκάνια και παραγωγή σε οικισμούς της Μακεδονίας, αλλά και τα πρώτα χάλκινα αντικείμενα που εμφανίζονται σ' αυτήν την περίοδο. Η κεραμική διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο σ' αυτά τα δίκτυα, όπως δείχνει η περίπτωση της ευρύτατης διάδοσης κάποιων κατηγοριών γραπτής κεραμικής όπως η «μαύρη σε ερυθρό», ή η «τεφρή σε τεφρό», η γραπτή διμηνιακή. Ταυτόχρονα, όμως, αποτελεί και διαφοροποιητικό στοιχείο, αφού κάθε περιοχή χαρακτηρίζεται από διαφορετική διακοσμητική τεχνοτροπία και διαφορετικές τεχνολογικές επιλογές, συμβάλλοντας στην αναγνώριση της «ταυτότητας» των οικισμών. Σύμφωνα με τον Κ. Κωτσάκη η κεραμική μεταφέρει μ' αυτόν τον τρόπο μηνύματα «εντοπιότητας» και «ετερότητας», τα οποία θεωρεί κεντρικής σημασίας για τις νεολιθικές κοινότητες.

Η τεχνολογία της νεολιθικής κεραμικής είναι το επόμενο θέμα με το οποίο ασχολείται ο συγγραφέας. Αφού επισημαίνει ότι η προσέγγιση που έχει επικρατήσει στην έρευνα γι' αυτό το ζήτημα είναι η αποκατάσταση της «αλυσίδας της παραγωγής» των αγγείων προχωρά σε μια ευσύνοπτη παρουσίαση των σταδίων κατασκευής ενός αγγείου από την αρχική επιλογή του πηλού από τον αγγειοπλάστη μέχρι την τελική όπτησή του. Η γνώση των ιδιοτήτων του επιλεγμένου πηλού για την κατασκευή των αγγείων και η τυχόν επεξεργασία του από τον έμπειρο αγγειοπλάστη για να είναι όσο το δυνατόν πιο επιτυχής η συγκεκριμένη χρήση τους αποτελεί την πρώτη προϋπόθεση της κεραμικής. Οι τεχνικές μορφοποίησης των αγγείων - από τη στιγμή, μάλιστα, που στη νεολιθική δε χρησιμοποιείται κεραμικός τροχός - απασχολούν, επίσης, την έρευνα. Η επάλληλη τοποθέτηση «κουλουρών» από πηλό ώστε να δημιουργηθεί το επιθυμητό σχήμα θεωρείται η επικρατέστερη, ενώ το ξύσιμο των τελικών επιφανειών και η μηχανική στίλβωση το ολοκληρώνουν. Η χρήση γαιωδών βαφών και στην περίπτωση της Μακεδονίας γραφίτη και πίσσας από φλούδα σημύδας, καθώς και η εγχάραξη χαρακτηρίζουν τη διακοσμημένη κεραμική. Η όπτηση, τέλος, σε θερμοκρασίες που για τη νεολιθική δε φαίνεται ότι ξεπερνούσαν τους 850° C, και ο έλεγχος της ατμόσφαιρας όπτησης (αναγωγικής ή οξειδωτικής) διαμορφώνει τα αγγεία. Η αναγνώριση κέντρων παραγωγής με βάση την ανάλυση συγκεκριμένων κατηγοριών κεραμικής, όπως η «μαύρη σε κόκκινο», αλλά και πετρογραφικών αναλύσεων θεωρείται από το συγγραφέα δεδομένη.

Οι κεραμικές κατηγορίες της νεότερης νεολιθικής χαρακτηρίζονται από την επικράτηση στη Βαλκανική των μαύρων επιφανειών και των περισσότερο γωνιωδών σχημάτων στα αγγεία σε σχέση με τις ανοιχτόχρωμες επιφάνειες προηγούμενων περιόδων, γεγονός που δε θεωρείται τυχαίο. Η μορφή της διακόσμησης οδηγεί και στην αναγνώριση διαφορετικών κατηγοριών. Η διακόσμηση με λεπτές αυλακώσεις που δημιουργεί ο στίλβωτήρας (pattern burnished), και η μελανοστεφής κεραμική (black torped), για παράδειγμα, υποδεικνύουν εξαιρετικούς χειρισμούς επεξεργασίας και όπτησης. Φιάλες, λεκανίδες και άλλα ευρύστομα αγγεία, αλλά και φιάλες με πόδι, οι λεγόμενες «φρουτιέρες» διακοσμούνται με γραπτά και εγχάρακτα μοτίβα. Όλες οι παραπάνω κατηγορίες απεικονίζονται και στις φωτογραφίες του κειμένου με παραδείγματα από τις νεότερες, κυρίως, ανασκαφές στην περιοχή της Μακεδονίας.

Περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ερμηνεία της κεραμικής που αποτελεί και το τελευταίο μέρος του κεφαλαίου του Κ. Κωτσάκη. Θεωρεί ότι η κεραμική

συμμετέχει σε διαφορετικές κοινωνικές πρακτικές που σχετίζονται με την επίδειξη, διανομή και κατανάλωση της τροφής τόσο στο επίπεδο του «νοικοκυριού» όσο και σε ενδοκοινοτικό και διακοινοτικό πλαίσιο, μεταφέροντας συμβολικά μηνύματα ταυτότητας, αλλά και συλλογικότητας των νεολιθικών ανθρώπων, κοινωνικής ένταξης, αλλά και διαφοροποίησης και «εξωτικότητας», συμμαχιών αλλά και αντιπαλοτήτων. Ιδιαίτερη μνεία προς την κατεύθυνση αυτή γίνεται και στο τελευταίο εύρημα του Μακρύγιαλου. Ο μεγάλος λάκκος που βρέθηκε στο κέντρο του οικισμού και παραπέμπει στην κατανάλωση εκατοντάδων ζώων συνοδεύεται από την συνεύρεση πολλών εκατοντάδων αγγείων. Το επεισόδιο αυτό ερμηνεύεται ως δείκτης ύπαρξης μιας πρακτικής επιδεικτικής κατανάλωσης στην οποία συμμετείχαν περισσότερες της μιας νεολιθικές κοινότητες παράγοντας διάφορα κοινωνικά μηνύματα και προς τους κατασκευαστές και προς τους χρήστες των αγγείων. Είναι προφανές ότι αυτά τα μηνύματα είναι πολύ δύσκολο να αναλυθούν περαιτέρω, πράγμα που δεν επιχειρείται, άλλωστε από το συγγραφέα του κεφαλαίου. Είναι, επίσης, προφανές, ότι παρόμοιες ερμηνείες εντάσσονται στην πολύ δημοφιλή τελευταία στην έρευνα δανεισμένη και αυτή από την εθνογραφία, θεωρία των «πανηγύρεων» (feasting) ως συστατικών συμβολικών και νοηματικών πρακτικών των προϊστορικών κοινοτήτων (Dietler & Hayden 2001), η οποία έχει οδηγήσει και σε ανάλογες προσεγγίσεις για τα δεδομένα της νεολιθικής του ελληνικού χώρου (Halstead 2004).

Στο τέλος του κεφαλαίου ο Κ.Κωτσάκης αναφέρεται με συντομία στην περίπτωση των δυσερμήνευτων ανθρωπόμορφων και ζωόμορφων αγγείων που αφθονούν στα Βαλκάνια. Για τα ανθρωπόμορφα αγγεία δε γίνεται ιδιαίτερος λόγος, αλλά η εύρεση δεκάδων ζωόμορφων αγγείων στο λάκκο του Μακρύγιαλου που αναφέρεται παραπάνω θεωρείται ότι συνενώνουν ανθρώπους, ζώα και αγγεία στο συμβολικό και μεταφορικό επίπεδο. Η παραπομπή, πάντως, στην εικόνα 5-9, όπου τα συμπλέγματα δυο ζώων που μεταφέρουν αγγεία από το Δισπηλιό θεωρούνται ως ζωόμορφα αγγεία δεν επιβεβαιώνεται από τα αρχαιολογικά δεδομένα. Δείχνουν μια σαφή σχέση ζώων και αγγείων αλλά πρόκειται περισσότερο για τη μικρογραφική αναπαράσταση του κόσμου της νεολιθικής (Χουρμουζιάδης 2007, 58) ανεξαρτήτως αν στον κόσμο αυτό μπορεί να αποδοθεί και συμβολικό ή μεταφορικό νόημα.

Σύμφωνα με τον επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων Κ. Ζάχο, συγγραφέα του κεφαλαίου για την μεταλλουργία, 4.700 κιλά χαλκού και πάνω από 6 κιλά χρυσού είναι το βάρος των ανάλογων αντικειμένων που έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα στη ΝΑ Ευρώπη της 5^{ης} π.Χ. χιλιετίας. Οι αριθμοί είναι εντυπωσιακοί και συνάδουν με όλους τους άλλους τομείς – κεραμική, ειδωλοπλαστική, αρχιτεκτονική και οικιστική οργάνωση, ανταλλαγές και επικοινωνία - που συνθέτουν την πολιτισμική ανάπτυξη της περιοχής σ' αυτήν την περίοδο. Επισημαίνεται, παράλληλα, ότι οι νεότερες έρευνες έχουν δείξει ότι στην ίδια περιοχή αναπτύχθηκε ολοκληρωμένα ο κύκλος των μεταλλουργικών δραστηριοτήτων, η «αλυσίδα παραγωγής» των μεταλλικών αντικειμένων θα μπορούσε να πει κανείς, από την εξόρυξη του μεταλλεύματος μέχρι την εκκαμίνευση και τη χύτευση σε μήτρες. Έχουν εντοπιστεί ορυχεία, όπως στις θέσεις Αι Βunar και Rudna Glava στη Βουλγαρία και στη Σερβία αντίστοιχα ενώ έχει διαπιστωθεί ότι οι υπόλοιπες δραστηριότητες γίνονταν κοντά στους οικισμούς όπως δείχνει η εύρεση πήλινων χωνευτηρίων και σκωρίων της καμίνου που παραπέμπουν σε συνθήκες εκκαμίνευσης.

Ο Κ. Ζάχος θεωρεί ότι η εφεύρεση της μεταλλουργίας πραγματοποιήθηκε ταυτόχρονα σε Ασία και ΝΑ Ευρώπη. Οι ραδιοχρονολογήσεις, άλλωστε, απέδειξαν, ήδη, από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και με τη συμβολή του γνωστού Βρετανού αρχαιολόγου C. Renfrew, ότι ο συγκεκριμένος πολιτιστικός ορίζοντας της ΝΑ

Ευρώπης δεν ήταν σύγχρονος με την Τροία των αρχών της 3^{ης} χιλιετίας, όπως πιστευόταν μέχρι τότε, αλλά ανήκε στα μέσα της 5^{ης} π.Χ. χιλιετίας. Ο χαλκός είναι το πρώτο μέταλλο που χρησιμοποιήθηκε από τον άνθρωπο, είτε ως αυτοφυές πέτρωμα, είτε μετά την εξαγωγή του από ορυκτά, είτε ως κράμα μέσω της μίξης του με άλλα μέταλλα. Μια ποικιλία σχημάτων χάλκινων αντικειμένων, εργαλεία και κοσμήματα κυρίως, αποτυπώνονται φωτογραφικά στο κεφάλαιο του Κ. Ζάχου (σελ. 78, εικ. 6-2). Ανάλογη ποικιλία παρατηρείται και στα χρυσά αντικείμενα που φαίνεται πως είναι κυρίως κοσμήματα (σελ. 80, εικ. 6-3). Τα διασημότερα από αυτά προέρχονται από κτερίσματα σε νεκροταφεία στην περιοχή της σημερινής βουλγαρικής πλευράς της Μαύρης Θάλασσας με αυτό της Βάρνας να κατέχει προεξάρχουσα θέση με ταφές και κενοτάφια να περιέχουν πολλές εκατοντάδες χρυσά αντικείμενα από εξαρτήματα πήλινων ομοιωμάτων προσωπείων, ομοιώματα ζώων, σκήπτρα και διαδήματα μέχρι και ομοίωμα πέους.

Τι συμβαίνει, όμως, στον ελληνικό χώρο; Από τις αρχές του 20^{ου} αι. ο Χ. Τσουντας είχε επισημάνει την παρουσία κάποιων ελάχιστων χρυσών αντικειμένων στο Σέσκλο. Στη δεκαετία του 1960 οι ανασκαφές των C. Renfrew και M. Gimbutas στους Σιταγρούς της Δράμας απέδωσαν κάποια χάλκινα μικροαντικείμενα και μια χρυσή χάντρα. Από τότε τα δεδομένα για τη μεταλλοτεχνία γίνονται όλο και περισσότερα. Με βάση έναν χάρτη που παραθέτει ο συγγραφέας του κεφαλαίου (σελ. 83) χάλκινα αντικείμενα έχουν εντοπιστεί σε περίπου 34 θέσεις σε όλη την Ελλάδα, χρυσά σε 11 θέσεις, από άργυρο σε 4 και από μαλαχίτη σε 1. Είναι όμως αξιοσημείωτο ότι σε 9 θέσεις στη Μακεδονία, στην Αττική, στην Πελοπόννησο και στα νησιά του Αιγαίου υπάρχουν ενδείξεις για πιθανή κατεργασία μετάλλου. Τα περισσότερα αντικείμενα χρονολογούνται στην ελληνική Τελική Νεολιθική ή βαλκανική Ύστερη Χαλκολιθική (4500 – 3200 π.Χ.).

Δυο «θησαυροί», όπως συνήθως αποκαλούνται, χρυσών αντικειμένων, ένας από την Αραβησσό Γιαννιτσών χωρίς ανασκαφική προέλευση και τεκμηρίωση και αυτός που κατασχέθηκε, πριν από λίγα χρόνια, στα χέρια αρχαιοκαπήλων και βρίσκεται σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, συνιστούν, αναμφίβολος αποδείξεις παρουσίας ανάλογων συνθηκών με τη Μαύρη Θάλασσα, αν και δεν έχουν εντοπιστεί εδώ νεκροταφεία, και στον ελληνικό χώρο. Τα δακτυλιόσχημα περιάπτα που περιλαμβάνονται σ' αυτούς και συναντώνται και σε άλλα υλικά (πηλό και λίθο κυρίως), εκτός από μέταλλα, αλλά και ως διακοσμητικά μοτίβα στη διμηνιακή κεραμική ή στα βραχογραφήματα του Στρόφιλα στην Άνδρο, παραμένουν ένα μυστήριο με σαφείς συμβολικές και ιδεολογικές διαστάσεις.

Στην τελευταία ενότητα του κεφαλαίου του ο Κ. Ζάχος ασχολείται με τις ιδιαιτερότητες και καινοτομίες της αιγαιακής νεολιθικής μεταλλουργίας. Η πρώτη του διαπίστωση αφορά την ομάδα των χάλκινων εγχειριδίων του αιγαιακού χώρου η οποία ενισχύθηκε με νέα ευρήματα από τις Μικροθήβες Μαγνησίας και στο Στρόφιλα. Αυτά τα αντικείμενα ανδρικού γοήτρου, αφού, όπως επισημαίνεται, προσδιορίζουν συμβολικά ανδροκρατούμενες κοινωνίες πολεμιστών τοποθετούνται, πλέον, χρονολογικά, στην Τελική Νεολιθική του Αιγαίου νωρίτερα από τα αντίστοιχα της ΝΑ Ευρώπης που εμφανίζονται κατά την Πρώιμη Χαλκοκρατία. Συμπεραίνεται έτσι ότι αποτελούν μια εγχώρια παραγωγή με ανεξάρτητη εξέλιξη.

Η δεύτερη ιδιαιτερότητα και καινοτομία που τον απασχολεί σχετίζεται με την παρουσία ασημένιων δακτυλιόσχημων περιάπτων, ανάλογων με τα αντίστοιχα χρυσά των Βαλκανίων. Πιστοποιείται, λοιπόν, η παραγωγή αργύρου κατά την Τελική Νεολιθική, αλλά και η πολυμεταλλουργία στην περιοχή του Αιγαίου ως πιθανή «απάντηση» στην έλλειψη μεγάλων ποσοτήτων χρυσού, χωρίς να ξέρουμε, βέβαια, αν αυτή η χρήση πολλών υλικών για την απόδοση αυτών των δακτυλιόσχημων

περιάπτων σημαίνει και διαφορετικές πρακτικές χρήσης, συνεπώς και διαφορετικό συμβολικό περιεχόμενο. Μια τελευταία παρατήρηση επισημαίνει την προέλευση αξιολογού αριθμού μετάλλινων αντικειμένων από σπήλαια. Η εμπειρία του συγγραφέα από την ανασκαφή του στο σπήλαιο Ζα της Νάξου είναι εδώ καθοριστική, μιας και περισσότερα από 14 χάλκινα αντικείμενα και ένα χρυσό έλασμα βρέθηκαν εκεί σε μικρή σχετικά ανασκαμμένη έκταση.

Τα δυο καταληκτικά συμπεράσματα του Κ. Ζάχου είναι άκρως ενδιαφέροντα. Η Αιγαιακή μεταλλουργία, πρώτον, δεν είναι ούτε τόσο αυτόνομη, ούτε τόσο εξαρτημένη από την ευρύτερη Βαλκανική και ο όρος Χαλκολιθική, δεύτερον, πρέπει να χρησιμοποιείται άφοβα στην Αιγαιακή προϊστορία για την χρονική περίοδο από το 4800 μέχρι το 3500 π.Χ.

Στο τελευταίο κεφάλαιο του τόμου η Ζ. Τσιρτσώνη καταπιάνεται μ' ένα ζήτημα απ' αυτά που εξιτάρουν, συνήθως, τους αρχαιολόγους. Ο σκοπός της συγγραφής είναι να διερευνήσει αν υπήρχε και στον ελληνικό χώρο ένα χρονολογικό κενό, 700 περίπου χρόνων, που παρατηρείται στις βαλκανικές χώρες - ιδιαίτερα στη Βουλγαρία - μεταξύ Χαλκολιθικής και Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Στρωματογραφικές παρατηρήσεις, απόλυτες και σχετικές χρονολογήσεις, φάσεις και υποφάσεις, διαγνωστικές κεραμικές κατηγορίες, χαρακτηριστικά αρχαιολογικά ευρήματα συσχετίζονται με πολιτισμικές «εξελίξεις» και «οπισθοδρομήσεις», ενώ το μυστήριο περιμένει τη λύση του! Τι συνέβη σ' αυτά τα 700 περίπου χρόνια; Αυτό που συνέβη επηρέασε και τον ελληνικό χώρο;

Στο κείμενο της Ζ. Τσιρτσώνη αντιπαλεύουν οι παλιές, παραδοσιακές αρχαιολογικές προσεγγίσεις με τις νέες αρχαιολογικές θεωρίες. Οι πληθυσμιακές μετακινήσεις και μεταναστεύσεις με τις κοινωνικές αλλαγές, τα μονοσήμαντα με τα πολυσήμαντα αίτια, η πολιτισμική «στασιμότητα» με τη «συνέχεια» και τη «μετάβαση» και την κοινωνική «ταυτότητα», η αρχαιολογική έρευνα με τις σκοπιμότητές της. Το αποτέλεσμα είναι μια συναίρεση όλων αυτών που καταλήγει στο τελικό, παραδοσιακού τύπου, συμπέρασμα στην τελευταία παράγραφο του κεφαλαίου, ότι δεν υπήρξε κάποια «ανακοπή» της κοινωνικής εξέλιξης στον ελληνικό χώρο από τη νεολιθική στην πρώιμη εποχή του χαλκού και ότι πραγματοποιήθηκε γόνιμη ανάμιξη παλιών και νέων πληθυσμιακών στοιχείων.

Η επισκόπηση των αρχαιολογικών δεδομένων από τα Βαλκάνια, από την ανατολική και νότια Βουλγαρία και τη νότια Ρουμανία στην πραγματικότητα, στηρίζεται σε δυο διαπιστώσεις. Παρατηρείται εκεί, μια εγκατάλειψη οικισμών και νεκροταφείων στα τέλη της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. η οποία στους οικισμούς ακολουθείται και από ένα στρώμα πυρκαγιάς που έχει εξάψει τη φαντασία των αρχαιολόγων προς κάθε κατεύθυνση. Η εγκατάλειψη αυτή, λοιπόν, εκλαμβάνεται από ένδειξη «πολεμικών» συγκρούσεων και «εισβολών» μέχρι και ως σκόπιμη πράξη των κατοίκων μετά την εγκατάλειψη - ενώ λαμβάνεται υπόψη και το αυτονόητο των ευάλωτων στη φωτιά, οικοδομημένων με βάση το ξύλο προϊστορικών οικημάτων, - δείχνοντας το εύρος και την ποικιλία των ερμηνειών που υπάρχουν όταν και όποτε πιστοποιείται αρχαιολογικά μια πυρκαγιά. Η δεύτερη διαπίστωση αφορά στις θέσεις της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού που διαδέχονται τις αντίστοιχες νεολιθικές. Εκτός από το εντοπισμένο και ραδιοχρονολογικά χρονικό κενό, και όλα τα δεδομένα του υλικού πολιτισμού παραπέμπουν σε μια αλλαγή εποχής αφού εντοπίστηκαν ελάχιστες και μικρότερες θέσεις που χαρακτηρίζονται και «φτωχότερες».

Οι διατυπωθείσες ερμηνείες για αυτήν την εγκατάλειψη παρατίθενται προς το τέλος του κεφαλαίου (σ. 100-102). Στη δεκαετία του 1970 η Μ. Gimbutas μίλησε για την εισβολή των "Kurgan", λαού που επιδόθηκε σε βίαιες καταστροφές και σε ριζική αλλαγή του υλικού πολιτισμού. Η Η. Todorova, αντίθετα, απέδωσε κατά τη δεκαετία

του 1980, την «παρακμή» σε μια περιβαλλοντική καταστροφή που οφειλόταν σε ακραίες κλιματικές αλλαγές. Πέρα από το γεγονός ότι κάθε ερμηνεία ακολουθεί την επιστημονικό «συρμό» της εποχής της, υπάρχουν σαφέστατες αδυναμίες σ' αυτές οι οποίες επισημαίνονται από τη συγγραφέα. Η παρατήρηση, σύμφωνη και με τις θεωρητικές αναζητήσεις που επικρατούν σήμερα στην αρχαιολογική έρευνα, ότι το πρόβλημα βρίσκεται στην αναζήτηση ενός μόνο κοινού αιτίου για ό,τι συμβαίνει σ' αυτήν την περίοδο σε Ελλάδα και Βαλκάνια είναι σημαντική. Η ανάγκη για τον εντοπισμό των πολλαπλών τοπικών παραγόντων που επενεργούν κάθε φορά στη διαμόρφωση ενός «πολιτισμού» και της οργάνωσης και της οικονομίας των οικισμών επισημαίνονται ως σημαντικά ζητούμενα της έρευνας. Όπως σημειώνει και ο D. Bailey οι αλλαγές μετά το 6500 π.Χ. στα Βαλκάνια προέκυψαν μέσα από ένα σύνολο διαδικασιών οι οποίες διαμόρφωσαν τους ανθρώπους, τους τόπους, τα πράγματα και τις μεταξύ τους σχέσεις (Bailey 2000, 286). Αυτές, προφανώς, τις διαδικασίες θα πρέπει και να αναζητούμε.

Η συγγραφέας αναζητεί, κατόπιν, το κενό που εντοπίζει στα Βαλκάνια και στον ελληνικό χώρο. Αξιοποιεί αρχαιολογικά και αρχαιομετρικά δεδομένα για να καταλήξει σε τέσσερα συμπεράσματα. Θεωρεί ότι εντοπίζεται, ανάλογη με την παραπάνω βαλκανική, εγκατάλειψη των οικισμών με βεβαιότητα στη βόρεια Ελλάδα και με μεγάλη πιθανότητα στην υπόλοιπη χώρα, πλην της Θεσσαλίας. Η διακοπή της κατοίκησης παρατηρείται σε όλους τους τύπους θέσεων (τούμπες, επίπεδους οικισμούς και σπήλαια). Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, όπου εντοπίζεται, έχει χαρακτηριστικά υλικού πολιτισμού εντελώς διαφορετικά από εκείνα της νεολιθικής. Μόνο στη Θεσσαλία, τέλος, μπορεί να τεκμηριωθεί η παρουσία ενός ξεχωριστού, ενδιάμεσου, μεταξύ νεολιθικής και Πρώιμης Εποχής Χαλκού, σταδίου που χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

Μέχρι αυτό το σημείο του κειμένου της (σελ. 99) η Ζ. Τσιρτσώνη κινείται στους χώρους των παραδοσιακών αρχαιολογικών ερευνών. Το κείμενό της βρίθει αρχαιολογικής ορολογίας και σε ορισμένα σημεία είναι σαφές πως δεν απευθύνεται στον επισκέπτη της έκθεσης, καθώς είναι δύσκολο να παρακολουθήσει κανείς την τεκμηρίωση αρχαιολογικών φάσεων και υποφάσεων, αλλά σε ειδικούς αρχαιολόγους. Νομίζουμε, όμως, ότι η ερμηνευτική προσέγγιση που επιχειρείται στο τέλος του κεφαλαίου της (σελ. 100), παρότι πολύ περιορισμένη σε έκταση, θέτει ενδιαφέροντα ζητήματα που θα μπορούσαν να απασχολήσουν το εν δυνάμει κοινό μιας αρχαιολογικής έκθεσης, προσδίδοντας στην προσέγγιση των εκθεμάτων διαστάσεις πολιτισμικής διαχείρισης, συγκρότησης της ιστορικής μνήμης και χρήσης του παρελθόντος.

Η εκτίμηση ότι η Χαλκολιθική περίοδος αποτελεί τη «Χρυσή Εποχή» της βουλγαρικής προϊστορίας στην οποία, μάλιστα, σημαντικοί Βούλγαροι μελετητές, όπως η θεμελιωτής της σχετικής ορολογίας Η. Todorova, θεωρούν ως έναν «ανεκπλήρωτο πολιτισμό», λόγω αυτού του «μυστηριώδους» τέλους που περιγράφηκε παραπάνω, αναδεικνύει με τον καλύτερο τρόπο τη διαχείριση αυτού του παρελθόντος. Όποιος έχει επισκεφτεί το μουσείο της Βάρνας στη Βουλγαρία, για παράδειγμα, γνωρίζει ότι ο χρυσός των νεκροταφείων της αποτελεί σαφώς σύμβολο με εθνικές, σχεδόν, διαστάσεις. Η σύγκριση που πραγματοποιεί η Ζ. Τσιρτσώνη με την ελληνική νεολιθική είναι, επίσης, ενδιαφέρουσα. Πράγματι, η «φτώχεια» αυτής της περιόδου, με βάση τη μοντέρνα δυτική αντίληψη περί πολιτισμού, οδήγησε στο να μη δοθεί ιδιαίτερο βάρος στην «παρακμή» ή την «οπισθοδρόμηση» αυτού του «νεολιθικού» πολιτισμού και μάλιστα να μη διαχωρίζεται καν, για τους περισσότερους ερευνητές, η περίοδος αυτή από τη Νεότερη Νεολιθική.

Θα προσθέταμε, βέβαια, ότι για την ελληνική προϊστορική έρευνα υπήρχε άλλη «χρυσή εποχή» στην προϊστορία γεμάτη χρυσάφι και τάφους. Αναφερόμαστε, φυσικά, στη μυκηναϊκή εποχή και στον πολιτισμό των «πρώτων Ελλήνων» που μπορεί να μην συσχετίστηκαν άμεσα με τη νεολιθική «Παλαιά Ευρώπη», συνδέθηκαν, όμως, με τους λεγόμενους «Ινδοευρωπαίους». Μέχρι πρόσφατα, μάλιστα, τα χρόνια μετά το μυκηναϊκό πολιτισμό αντιμετωπίζονταν, όπως ακριβώς και η περίοδος μετά τη χαλκολιθική των Βαλκανίων ως ένα «δυστύχημα». Πέρασε αρκετός καιρός μέχρι οι λεγόμενοι «Σκοτεινοί αιώνες», όπως χαρακτηρίζονταν οι αιώνες μέχρι τα γεωμετρικά χρόνια, που ακολούθησαν το μυκηναϊκό «πολιτισμικό απόγειο» να μη θεωρούνται, πια, και τόσο «σκοτεινοί».

Τα κενά στο αρχαιολογικό υλικό αποδεικνύεται πολλές φορές ότι είναι ερευνητικά και ότι είναι πολύ εύκολο να «γεμίσουν» με νέα ευρήματα. Οι «συνέχειες», οι «ασυνέχειες», οι «μεταβάσεις», οι «εξελίξεις» και οι «οπισθοδρομήσεις» πέρα από τη σχετικότητα των ίδιων των όρων υπακούουν σε μια ιδεολογικού τύπου ερμηνευτική, στη λογική των «ανώτερων» και «κατώτερων» πολιτισμών, αλλά και σε μια δυτικοκεντρική αντίληψη που αναγνωρίζει ως «προηγμένο» μόνο ότι μπορεί να γίνει αντιληπτό στο πλαίσιο των αξιών του δυτικού πολιτισμού.

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση του τόμου θα πρέπει να αναφερθούμε και στον κατάλογο εκθεμάτων που αποτελεί και το τελευταίο μέρος του. Πρόκειται για 25 ανθρωπόμορφα ειδώλια, 4 ζωόμορφα ειδώλια και σκεύη, 13 τμήματα ή ολόκληρα διακοσμημένα ή με χαρακτηριστικά νεολιθικά σχήματα αγγεία, 6 ομοιώματα σπιτιών και αντικειμένων, 22 κοσμήματα από χρυσό, κυρίως, λίθο, πηλό, ασήμι και spondylus gaederopus, 11 χάλκινα εργαλεία και όπλα, 3 υπολείμματα μεταλλουργικών δραστηριοτήτων, 5 λίθινα εργαλεία και όπλα και 7 σφραγίδες. Είναι χαρακτηριστική η έμφαση στα ειδώλια, στα ομοιώματα και στα κοσμήματα, γεγονός που δείχνει με σαφήνεια τι θεωρείται πως πρέπει να παρουσιάζεται στο κοινό Τα υλικά και οι χρήσεις που του είναι οικείες, το εντυπωσιάζουν ή μπορεί να αποτιμήσει τη σημασία τους σύμφωνα με τη μοντέρνα δυτική αντίληψη περί οικονομικών ή άλλων «αξιών». Οι συγκρίσεις είναι αναπόφευκτες. Αρκετοί από τους επισκέπτες έμειναν έκθαμβοι από τον «πλούτο» της Βαλκανικής νεολιθικής κατά την περίοδο αυτή σε σχέση με τη «φτώχεια» της αντίστοιχης ελληνικής. Έτσι, η «Χρυσή Εποχή» της βαλκανικής προϊστορίας, στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, δικαιώθηκε.

Επίλογος

Ο υπό συζήτηση τόμος προσφέρει μια ικανοποιητική εικόνα του ελληνικού χώρου κατά την 5^η και 4^η χιλιετία π.Χ. Τα δεδομένα της ελληνικής νεολιθικής υφίστανται μια διπλή «αναπλαισίωση» η οποία έχει ως στόχο πρώτον να συμβάλει στη σύγκριση της βαλκανικής χαλκολιθικής και των προβλημάτων της με το τέλος της ελληνικής νεολιθικής και δεύτερον να περιγράψει τα νεότερα πορίσματα της έρευνας με έμφαση στο βορειοελλαδικό χώρο και να ενημερώσει το ευρύτερο κοινό για αυτήν την περίοδο. Επιλέγονται γι' αυτό να εκτεθούν και να αξιολογηθούν τα αντιπροσωπευτικότερα, τα «καλύτερα», τα «λαμπρότερα» και τα «εντυπωσιακότερα» ευρήματα με κριτήριο ένα πολιτισμικό επίπεδο που προσομοιάζει αρκετά στο δικό μας. Παρόλα αυτά από τον τόμο λείπουν σχετικά ειδικά κεφάλαια για δυο κατηγορίες ευρημάτων που περιλαμβάνονται στα εκθέματα. Υπάρχουν, βέβαια, αναφορές, στα κείμενα των R. Treuil, K. Ζάχου και της Z Τσιρτσώνη για τα ευρήματα από Spondylus Gaederopus και τη διασπορά τους στα Βαλκάνια, αλλά, ξεχωριστό

κεφάλαιο, όπως στον τόμο της αντίστοιχης αμερικανικής έκθεσης, και γι' αυτά, αλλά και για τις πολύ ενδιαφέρουσες, επίσης, νεολιθικές σφραγίδες δεν υπάρχει.

Μια τρίτη «αναπλαισίωση» συντελείται, τέλος, και όπως είναι φυσικό άλλωστε, στο επίπεδο της προσωπικής διαπραγμάτευσης στην οποία επιδίδονται οι συγγραφείς των κεφαλαίων, προσεγγίζοντας, όπως πιστεύουμε καταδείχτηκε, τα δεδομένα υποβάλλοντάς τα, ορισμένες φορές, στον έλεγχο ατομικών ενδιαφερόντων, αντιλήψεων και αναζητήσεων.

Όλες αυτές οι «αναπλαισιώσεις» συναιρούνται στο επίπεδο της διαχείρισης του παρελθόντος και της μνήμης στην οποία συντελούν οι αρχαιολογικές εκθέσεις και οι επιστημονικές εκδόσεις που τις συνοδεύουν. Θα μπορούσαμε, συνεπώς, να επαναλάβουμε και εδώ τα ερωτήματα τα σχετικά με τη μνήμη που έθεσε ήδη από το 2002 η S. E. Alcock, μεταφέροντας το χρόνο τους από παρελθοντικό, μιας και η συγγραφέας αναφέρεται στη διαχείριση της ιστορικής μνήμης από κοινωνίες του παρελθόντος, σε χρόνο ενεστώτα, στο σήμερα:

Τι επιλέγουν οι άνθρωποι να θυμούνται και να τιμούν από το παρελθόν τους;

Τι ξεχνούν και προς όφελος τίνος;

Ποιος διαμορφώνει και προωθεί τις κυρίαρχες αναμνηστικές αφηγήσεις και πόσο αποτελεσματικά συγκαλύπτονται ή διαγράφονται άλλες εκδοχές του παρελθόντος;

Πόσες διαφορετικές και πιθανώς ανταγωνιστικές κοινότητες μνήμης μπορούν να γίνουν αντιληπτές; (Alcock 2011, 68)

Με βάση τα παραπάνω ερωτήματα θα μείνουμε σε τρεις έννοιες οι οποίες πιστεύουμε πως αναδεικνύουν όλο το σχετικό προβληματισμό. Πρόκειται για τις έννοιες «πολιτισμός», «Παλαιά Ευρώπη» και «ξεχασμένο παρελθόν». Παρότι αυτές χρησιμοποιούνται και στα κεφάλαια του τόμου και στην έκθεση δεν υπάρχει ιδιαίτερη συζήτηση, πέραν της αποσπασματικής αναφοράς της Z. Τσιρτσώνη στην «Παλαιά Ευρώπη» και της παραπομπής σε ειδική μελέτη της, όπου πολύ εύστοχα επισημαίνει τον βαλκανικό πόλεμο για το ποιος προϊστορικός «πολιτισμός», με τη σύγχρονη έννοια του όρου, αναπτύχθηκε «πρώτος» (.Tsirtsoni 2006)).

Θα ήταν ενδιαφέρον για το ευρύτερο κοινό αλλά και για την αρχαιολογική κοινότητα να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στην ιστορική εξέλιξη της χρήσης της έννοιας «πολιτισμός» στις νεολιθικές έρευνες. Είναι γνωστό ότι όταν ο όρος αυτός υιοθετήθηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα από την προϊστορική αρχαιολογία εξέφραζε αντιλήψεις στενά συνυφασμένες με την εθνική συνειδητοποίηση και τη διαμόρφωση εθνικών ταυτοτήτων (Trigger 2005, 153-211). Μπορεί, πράγματι, σήμερα, να λειτουργεί ως μεθοδολογικό εργαλείο αλλά δεν είναι, προφανώς, τυχαίο, το γεγονός ότι εξακολουθεί να επιβιώνει ακόμα στο χώρο της βαλκανικής προϊστορίας όπως προκύπτει και από τον παρόντα τόμο, όπου οι εθνικές αναζητήσεις παραμένουν ζωντανές.

Για την «Παλαιά Ευρώπη» αναφερθήκαμε και παραπάνω με αφορμή το κεφάλαιο της Z. Τσιρτσώνη. Στον τόμο που εκδόθηκε με την ευκαιρία της αμερικανικής έκθεσης ο D. W. Anthony αφιερώνει κάποιες παραγράφους για να αναλύσει το νόημα του όρου (Anthony 2010, 30). Αφού εξορκίζει την παλαιά, προπολεμική χρήση του από τον Γερμανό C. Schuchardt το 1919 - ο οποίος υποστήριξε την προέλευση του ευρωπαϊκού πολιτισμού από τη βόρεια Ευρώπη - επειδή αυτή είχε ευρεία πολιτική και ρατσιστική διαχείριση, τον συσχετίζει άμεσα με τις θεωρίες της Αμερικανίδας M. Gimbutas. Η τελευταία χρησιμοποίησε αυτόν τον όρο, σύμφωνα και με τον D.W. Anthony, με γεωγραφική και πολιτισμική σημασία., ενώ είδε επιβιώσεις της «παλαιάς Ευρώπης» σε σύγχρονα βαλκανικά έθιμα. Η θεωρία της, όμως, αντιμετώπισε και έντονη κριτική (Anthony ό.π., 55, υποσημείωση 3).

Είναι χαρακτηριστικό ότι σε νεότερες συνθέσεις για τη Βαλκανική προϊστορία δεν υπάρχει ούτε μια αναφορά του όρου (Bailey 2000), ενώ οι αλλαγές των 5^{ης} και 4^{ης} π.Χ. χιλιετιών που επισημαίνουν οι ερευνητές αποδίδονται στην αυξανόμενη κοινωνική διαφοροποίηση και στη συνακόλουθη ανάγκη διαφορετικής έκφρασης των κοινωνικών ταυτοτήτων των νεολιθικών κατοίκων της περιοχής (ό.π., 236-239).

Η αναγνώριση, όμως, της «Παλαιάς Ευρώπης» σ' αυτόν τον βαλκανικό χαλκολιθικό πολιτισμό είναι, έτσι κι αλλιώς, πλήρης νοήματος. Παραπέμπει στην ύπαρξη ενός ευρωπαϊκού, στα χαρακτηριστικά και στις αξίες πολιτισμού, σε μια ιδιαίτερα ταραγμένη, ιστορικά, περιοχή της ΝΑ Ευρώπης. Η τελευταία διεκδικούσε, ανέκαθεν, το μερίδιο της στον «πολιτισμένο» ευρωπαϊκό κόσμο και πολύ περισσότερο σήμερα στην εποχή της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Η αναζήτηση των κοινών ευρωπαϊκών ριζών στην προϊστορία καθαγιάζει, όπως συμβαίνει συνήθως με την αναγωγή στην αρχαιότητα σύγχρονων πολιτισμικών χαρακτηριστικών, αυτήν την ενοποίηση. Συνιστά, τελικά, το αντίδοτο σ' αυτό που η ιστορικός Μ. Todorova ονόμασε «Βαλκανισμό», στην απόδοση, δηλαδή, αρνητικών, σε σχέση με τη Δυτική Ευρώπη, χαρακτηριστικών στα Βαλκάνια, ώστε η περιοχή αυτή να καταστεί, ουσιαστικά, το «άλλο» της Ευρώπης (Todorova 1996, 62).

Η τελευταία παράγραφος του κεφαλαίου του D.W. Anthony (ό.π., 53) δίνει το στίγμα των ευρωπαϊκών, με σύγχρονους όρους, «κατακτήσεων» της «Παλαιάς Ευρώπης».

«Η σημασία της Παλαιάς Ευρώπης είναι πολύ μεγαλύτερη απ' ότι υποδηλώνουν αυτά τα μικρά θραύσματα εθίμων. Η Ελλάδα της Εποχής του Χαλκού θεωρείται γενικά ως ο πρώτος Ευρωπαϊκός πολιτισμός, αλλά κατά την εποχή που θεμελιωνόταν η πρώτη πόλη της Τροίας, οι πολύχρυσοι τάφοι της Βάρνας ήταν μέσα στο χώμα για 1500 χρόνια. Πολύ νωρίτερα απ' ότι γενικά γίνεται αποδεκτό, η νοτιοανατολική Ευρώπη έφτασε σ' ένα επίπεδο τεχνολογικής επιδεξιότητας, καλλιτεχνικής δημιουργικότητας και κοινωνικής πολυπλοκότητας που αψηφά τις καθιερωμένες μας κατηγοριοποιήσεις και που μόλις αρχίζει να γίνεται κατανοητή μ' ένα συστηματικό τρόπο. (η μετάφραση και η έμφαση δική μου)

Το τρίπτυχο *τεχνολογική επιδεξιότητα – καλλιτεχνική δημιουργικότητα – κοινωνική πολυπλοκότητα* ως υψηλού επιπέδου δείκτης πολιτισμού προέρχεται σαφώς από τις σημερινές πολιτισμικές αξίες και ιδεώδη. Η σύγκριση με την ελληνική Εποχή του Χαλκού, μινωική και μυκηναϊκή, τον θεωρούμενο «πρώτο ευρωπαϊκό πολιτισμό», κινείται προς την ίδια κατεύθυνση.

Για το τέλος αφήσαμε το σχολιασμό του τίτλου της ελληνικής έκθεσης. Τα βαλκανικά ευρήματα, η λεγόμενη «Παλαιά Ευρώπη», δηλαδή, χαρακτηρίζεται ως το «ξεχασμένο» παρελθόν της Ευρώπης. Δικαιολόγηση αυτής της επιλογής δεν εντοπίζεται ούτε στο συνοδευτικό τόμο που εξετάσαμε παραπάνω, ούτε πουθενά αλλού. Ο τίτλος της αντίστοιχης αμερικανικής έκθεσης είναι, επίσης, διαφορετικός. Γίνεται αναφορά εκεί όχι στο «ξεχασμένο» παρελθόν, αλλά στο «χαμένο κόσμο» (The Lost World) της «Παλαιάς Ευρώπης». Και αν ο δεύτερος χαρακτηρισμός υποκρύπτει κάτι το μυστηριώδες και το εξωτικό, στοιχεία πάντα ελκυστικά για το αρχαιολογικό κοινό ο πρώτος, ακόμα και αν επιλέχτηκε ασυναίσθητα, χωρίς συνειδητούς, δηλαδή, ιδεολογικούς επικαθορισμούς, είναι πολύ χρήσιμος στο πλαίσιο της ανάλυσης της μνήμης που επιχειρήσαμε παραπάνω. Τα ερωτήματα προκύπτουν αβίαστα. Γιατί το συγκεκριμένο παρελθόν είναι «ξεχασμένο; Και για ποιους λόγους είναι «ξεχασμένο»;

Το προϊστορικό παρελθόν δεν είναι, συνήθως, ιδιαίτερα δημοφιλές. Δεν είναι δυνατό να εντοπιστούν σ' αυτό, παρά τις άοκνες προσπάθειες σύγχρονων διαχειριστών της μνήμης, ούτε εθνικές ταυτότητες που να προσδίδουν κύρος στις πολιτικές κρατικές διεκδικήσεις του σήμερα, ούτε οι «αγωνίες» και οι «αξίες», οικονομικές και οικολογικές κυρίως, του μοντέρνου κόσμου. Παραμένει έτσι στη λήθη, στο επίπεδο μιας επιστημονικής ενασχόλησης εξειδικευμένων, απομονωμένων από το ευρύτερο κοινό, επιστημόνων.

Κάποτε, όμως, έρχεται στην επιφάνεια είτε ως το εξωτικό και μυστηριώδες περιβάλλον, μιας ρομαντικής, σχεδόν, καταφυγής είτε ως η πανάρχαια ρίζα του δυτικού πολιτισμού. Το τελευταίο επιτυγχάνεται με όρους που κινούν την περιέργεια του κοινού και με βάση αναγνωρίσιμες σύγχρονες αξίες του δυτικού πολιτισμού όπως, για παράδειγμα, ο χρυσός και οι χρήσεις του. Οι όροι αυτοί πληρούνται από την προϊστορική «Παλαιά Ευρώπη». Η λησμονιά της οφείλεται, προφανώς, στο βάθος χρόνου και στην προϊστορική της υπόσταση. Παρότι όμως «ξεχάστηκε» της αξίζει, αφού όλος ο υλικός πολιτισμός συντείνει σ' αυτό, να την ξαναθυμηθούν όλοι, καθώς συνιστά ένα προφανέστατο, αλλά και «χρήσιμο», με βάση τη σύγχρονη διαχείριση της μνήμης, προστάδιο του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Βιβλιογραφία

- Alcock, S.E. 2011. *Αρχαιολογίες του Ελληνικού Παρελθόντος: Τοπία, μνημεία και Αναμνήσεις*. Αθήνα. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Andreou, S., Fotiadis, M. & K. Kotsakis 1996. "Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece" *American Journal of Archaeology*, Vol. 100, 3: 537-597.
- Anthony D.W. 2010. "The Rise and Fall of Old Europe" στο *Anthony & Chi 2010*: 29-57.
- Anthony, D. W. & J.Y. Chi (eds.) 2010, *The Lost World of Old Europe: The Danube Valley 5000-3500 BC*. Princeton University Press. Institute for the Study of Ancient World at New York University.
- Bailey, D. W. 2000. *Balkan Prehistory: Exclusion, Incorporation and Identity*. London and New York. Routledge.
- Black, G. 2009. *Το Ελκυστικό Μουσείο. Μουσεία και Επισκέπτες*. Αθήνα. Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.
- Dietler, M. & Hayden, B (eds.) 2001. *Feasts: Archaeological and Ethnographic Perspectives on Food Politics and Power*. Washington, D.C.
- Halstead, P. 2004. "Farming and feasting in the Neolithic of Greece: the ecological context of fighting with food", *Documenta Praehistorica* 31, 151-61
- Joyce, R.A. 2002. *The Languages of Archaeology: Dialogue, Narrative, and Writing*. Blackwell Publishers.
- Kotsakis, K. 1999. "What Tells Can Tell: Social Space and Settlement in the Greek Neolithic" στο P. Halstead (ed.) *Neolithic Society in Greece*. Sheffield Studies in Aegean Archaeology, 2: 66-76.
- Stone, P.G. & B. L. Molyneaux (eds.) 1994. *The Presented Past. Heritage, museums and education*. London. Routledge.
- Todorova, M. 1996. Τα Βαλκάνια, από την ανακάλυψη στην "κατασκευή" τους στο M. Hroch, M. Todorova *Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια*. Αθήνα. Θεμέλιο, 57-114.
- Trigger, B.G. 2005. *Μια Ιστορία της Αρχαιολογικής Σκέψης*. Αθήνα. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Tsirtsoni, Z. 2006. 'Mon Recent est plus ancient que ton Moyen': motifs d' une

- guerre balkanique en cours” στο P. Darcque – M. Fotiadis – O. Polychronopoulou (επιμ.) *Mythos, la prehistoire egeenne du XIX au XXI siècle après J.-C.* Actes de la Table ronde internationale. Athenes, novembre 2002. Bulletin de Correspondance Hellenique Supplement 46, Athenes, 231-246.
- Zimmerman, L. J. 2003. *Presenting the Past.* Archaeologist’s Toolkit, Vol.7. Altamira Press.
- Κωτσάκης, Κ. 1996. «Θεσσαλία – Βόρειες Σποράδες» στο Παπαθανασόπουλος 1996, 49-57.
- Θεοχάρης Δ.Ρ. (επιμ.). 1973. *Νεολιθική Ελλάδα.* Αθήνα. Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Παπαθανασόπουλος, Γ. (επιμ.) 1996. *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα.* Αθήνα. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
- Φραγκουδάκη, Α. 2000. *Για τον Basil Bernstein*
<http://www.komvos.edu.gr/periodiko/periodiko2nd/bernstein/1.htm>.
τελευταία επίσκεψη 27 Μαρτίου 2011.
- Χουρμουζιάδη, Α. 2008. «Επισκέπτες». *Ανάσκαμμα 02*: 121-157.
- Χουρμουζιάδη, Α & Τ. Γιαγκούλης 1998. «Μπροστά στη στρωματογραφία ενός λιμναίου οικισμού: μπορούν 2088 πάσσαλοι να στηρίξουν μια αξιόπιστη θεωρία». Στο *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου στη Μνήμη του Δ. Ρ. Θεοχάρη: Η Προϊστορική Έρευνα στην Ελλάδα και οι Προοπτικές της: Θεωρητικοί και Μεθοδολογικοί Προβληματισμοί.* Θεσσαλονίκη – Καστοριά: University Studio Press. 431-438
- Χουρμουζιάδης, Γ.Χ. 2002. «Πέρα από το χωράφι, τη λίμνη και το στάβλο» στο Γ.Χ. Χουρμουζιάδης (επιμ.) *Δισπηλιό, 7500 χρόνια μετά.* Θεσσαλονίκη. University Studio Press: 247-262.
2007. «Η Μικρογραφία του Δισπηλιού ή με αφορμή τα νεολιθικά ειδώλια ενός λιμναίου οικισμού» *Εγνατία 11*: 51-71.